

OLAYLAR VE PORTRELER

Yazan: **VARTKES TATİKİYAN**

Çeviren: Şahan Benik Mınayan

Eski Bolşevik Vartkes Tatikyan uzun yıllar Batı Ermenistanı'nda olduğu gibi Doğu Ermenistanı'nda da gazeteci ve editör olarak çalıştı. Makaleler, öyküler ve şiirler yazdı.

Ayrı ayrı kitaplar da yayınladı.

Vartkes Tatikyan bu kitapçıkta bir takım ilginç olayları ve önemli tarihi gerçekleri resmetmektedir ki bunlar bugün de okuyucuların ilgisini çekebilir.

Bu kitabı, Trabzon'da 1915 de kaybettirilen iyi yürekli annem ANNA TATİKİYAN'a adıyorum.

KARIŞIK VE HÜZÜNLÜ ZAMANLAR

1895 yılının yaz aylarında Batı Ermenistanı'nın çeşitli eyaletlerinden ulaşan Ermenilere yönelik Türk yöneticiler tarafından gerçekleştirilen vahşet haberleri Trabzon Ermenileri üzerinde baskı atmosferi oluşturuyordu. Batı Ermenistanı'nda gerçekleşen cinayetler ve hapse atılmalar, sistematik bir hal alan talanlar, tecavüzler ve kaçırmalar; çalışkan, yaratıcı Ermeni halkının yaşam direncini çökertiyordu. Trabzon Ermenileri, Batı Ermenistanı'ndaki kendi kardeş ve kızkardeşlerinin büyük acısını paylaşıyor ve gelecekteki tehlikenin korkunçluğunu hissediyordu.

O yılın yazı, Trabzon'un doğal güzellikteki muhteşem köylerine yazlığa giden Ermeni aileleri şehre zamanından erken dönmeye başladılar.

Eğitim yılının başlangıç günü olan 1 Eylül gününün yaklaşmasına rağmen yörenin eğitim kurulu okulları zamanında açmak için hiçbir hazırlıkta bulunmuyordu.

Trabzon'daki eğitim kurulu üyeleri arasında okulları zamanında açmakla ilgili birbirine aykırı iki düşünce vardı.

Uzunca tartışmalardan ve kararsızlıklardan sonra onlar, okulları 1 Eylül'de açmama kararını aldı.

SİNYAL

Ben ve birkaç çocuk Bizans'ın eski kale-şehri olan Trabzon'un "Küçük Meydan"ında mutlu ve tasasız bir şekilde oynuyorduk. Burası, askeri-harp merkez asayiş bölüğünün konuşlandığı binanın bulunduğu şehrin büyük meydanına en çok yüz adım uzaktı.

Eylül'ün aynı günü, anılan askeri binanın ana giriş kapısı önünde saat 12'de şehirdeki Ermenileri yoketmek için lanetli askeri komuta borusu çaldı. Bu olağan olmayan sinyali, hemen akabinde tüfek ve tabanca sesleri izledi. Herşeyden uzak olarak biz çocuklar, yaklaşan büyük tehlikenin korkunçluğundan ciddileşmiş, oyunumuzu unutarak bir an taşlaşmış dururken dörtbir tarafımızdan olağan olmayan kargaşanın başladığını görüyorduk.

Kaçan insanlar, eli silahlılar tarafından safraları patlarcasına dövülüyor ve takip ediliyordu...

Bariş içerisindeki şehirde birdenbire ne olmuştu?

Bu sorunun cevabı bizler için sadece sonraları belli oldu. Öyle ki, baskıya uğrayan insanlar sadece Ermenilerdi. Bunların peşine düşerek tüfeklerle ateş edenler Sultan Hamit'in kanlı iktidarının emirleriydi.

SURİYELİ ERMENİ FRER JOZEF

İşte o korkunç anda rengi atmış ve hüzünlü yüz hattıyla bir şişman adam nefes nefese bana doğru koştu, sol kolumdan tutarak "oğlum koş benimle" dedi ve beni bir evin kapısından içeri soktu. O kapıyı sıkıca kapadı ve biz tırmanarak bir duvarın üstüne çıktık ve bitişik evin avlusuna uçtuk. İşte böylece birkaç duvara çıkarak ve aşağı atlayarak şehrin merkezinde bulunan Fransız ("Frerlerin") okulunun avlusuna ulaştık. Pekçok Ermeni ailesi Türk'ün kanlı kılıcının takibatından perişan bir halde buraya sığınmıştı.

"Frerlerin" şehrin merkezinde Uzun Sokak adlı merkezi sokakta bulunan dört katlı erkekler okulu, ortaokul olarak anılıyordu. Öğretmenlerden sadece bir tanesi Trabzonlu Ermeniydi. Bu kişi, Fransızca beden eğitimi dersi veriyordu. Diğer öğretmenlerin (Suriyeli bir Ermeni olan muhasebeden sorumlu Frer Jozef haricinde) hepsi Fransızdı. Okulda Fransızcadan başka hiçbir dil okutulmuyordu.

Ermeni kırımının başlamasından itibaren, Frerler kaçarak okula sığınan Ermeni ailelerini korumak amacıyla okulun damındaki bayrak direğine Fransız bayrağı çektiler.

Frerlerin içinde en demokrati, tüm Ermeniler tarafından en çok saygı duyulanı ve herkesten daha mutlu ve dayanıklı olanı Frer Jozef'ti. Onun tatlı, aydınlık yüzü onu tanıyan Trabzonlu Ermeniler arasında silinmez bir şekilde kaldı. Kırımın başladığı zaman okula gittiğimde beni ilk teselli eden Frer Jozef'ti. O gerçekten yanıma koşarak birtakım altından oval madalyaları boynuma taktı.

Ben Ermenilere korkunç bir şey olduğunu hissediyordum. Çünkü hepsinin gözlerinden yaşlar dökülüyordu. Pekçokları hıçkırıklara boğularak ağlıyordu. Sadece siyah ve uzun sakalı, iri yapısı, hızlı konuşması sürekli alnında bulunan ve uzun kulaklarının arkasından akan teriyle yaklaşık 40 yaşlarındaki Frer Jozef paniğe kapılmış insanlar arasında sürekli dolaşarak ve "Hayal kırıklığına" uğramayın, Hz. İsa'ya inanın, bu vahşi-serserilerin cezalandırılması için tanrıya dua edin... Ağlamayın! Büyük Fransa bizi korur..." diyordu.

Bu insansever bu kendi milletine adanmış adam benzer umut verici ve rahatlatıcı sözler söyleyerek, sabahın ilk saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar, beş gün ayakta, acılar içerisindeki aileler arasında dolaşıyor ve aç kalmasınlar, iaşe noktasına gitsinler ve kendilerine düşen ekmek ve peynir, üzüm ve şeker... payını alsınlar diyerek koşuşturuyordu. “Haydi, oturmayın, gidin ve size düşen payları alın... yiyin ve çocukları besleyin... Bu şekilde oturup ağlayarak hiçbir şey kazanamazsınız...”

Ve tüm Frerler içerisinde, bu mükemmel insan gün içerisinde birkaç kez, kırımın korkunç saatlerinde ah demeden tüm tehlikeleri görmezden gelerek, okul binasından çıkarak pazara gidiyordu... Gıda maddeleri satan dükkanlara ve fırınlara girerek onlarca hamalın yardımıyla ekmek, kara üzüm, peynir, şeker tütün getiriyor ve getirdiği bu gıda maddelerini de hemen sığınmacılara dağıtıyordu.

Okula sığınan aileler içerisinde ak saçlı, yaklaşık elli yaşında bir kadın beni çok etkiledi. Eski bir hasırın üzerinde çökerek oturan bu kadın, iki elini dizlerine vurarak ve sürekli ağlayarak “Eyvah...Sevdiklerim kayboldu beni de onların yanına gömsünler... benim artık güneşim yok... güneşim karardı... benim için sadece bitmeyen acılar kaldı...” Ve kanlanmış gözlerinden daima gözyaşı damlaları dökülüyordu... Bu acılar içerisindeki kadının yanında daima henüz on yaşlarında esmer bir kız çocuğu oturuyordu ve bu kız çocuğu onu rahatlatmak için çaba harcıyordu.

-Yeter anne...

-Kızım ağlamak hesapla değil...

-Birşeyler ye diyordu kız anasına ekmek ve peyniri uzatarak.

-Birşeyler yiyeceğimi mi sanıyorsun?... Ölmek için mi yiyeyim?...

-Ah anam o ne biçim şeyler söylüyorsun?

O an Frer Jozef yaklaştı onlara.

-Rahatla abla...

-Yapamam elimde değil...

-Bu küçük kızına acı.

Hassas Frer başını sallayarak uzaklaşıyordu.

MELKON VE VAHE ZULADA

Tezemin evi “Küçük Meydan” denilen yerin yakınında bulunuyordu. Ailemiz belli bir süre için Hacı Kasım mahallesinden bu yere sığınmıştı. Fakat kırımın başlangıcında kimliği belirsiz kötü niyetli bir adam yerimizi ihbar etmişti. Ve kudurmuş yeniçeriler baltalar ve tüfeklerle tezemin evine saldırıp kapıyı kırmaya başladılar. Bizimkiler, kendi hayatlarının tehlikede olduğunu görünce gerçekten evin ilk katında bulunan tahtadan küçük kömürlükte saklandı. Katiller ve talancılar evin tüm katlarındaki odalarda ve kuşkulanan yerlerde hiçbir Ermeni bulamayınca kızgınlıktan herşeyi kırıp döktüler. Onlar sokağa çıkmak için birinci kata indiler. İşte o anda iki genç Erzurumlu Melkon ve Trabzonlu Vahe nefesleri kesilircesine koşarak tezemin evine girdiler ve dam ile odanın tavanı arasındaki dar alanda saklandılar. Onların arkasından birkaç Türk askeri ateş ederek içeri hücum etti, fakat Ermeniler zaten gizlenmişlerdi. Kıyıcı saldırganlar iki Ermeniye uzun bir süre aradılar ama nafiye. Askerler havaya birkaç kez amaçsız ateş ettikten sonra sokağa çıktılar.

Karanlık çöktükten sonra gizlenen iki genç sürünerek birbirlerine yaklaştılar ve zor duyulan fısıltıyla söyleştiler.

-Vahe, bu ne biçim zulüm geldi Trabzonlu Ermenilerin başına dedi Erzurumlu Melkon.

-Bu konu hakkında sonra konuşuruz eğer sağ kalırsak...

-Sanıyorum yerimiz güvenli...

-Eğer bizi Türk öldürmezse, açlık muhakkak öldürür dedi Trabzonlu Vahe.

-Evet doğru, ekmek hakkında düşünmek gerek...

Türkler yaptıkları caniliklerinden intikam alınmasından korktukları için hiçbir zaman Ermenilerin evlerine geceyarısı girmeye cesaret edemezdi.

Bu durumdan yararlanan Vahe ikinci gece zuladan dışarı çıkıp mutfağa gitti. Burada tavan halatına bağlanmış uzun tahta üzerinde beyaz kumaş örtüsünün altında altı ekmek buldu, bunlardan ikisini aldı ve bir kova suyla birlikte zulaya götürdü.

Öyle bir afiyetle ekmeği yemiş, suyu içmişlerdi ki kendilerine göre böylesini hiçbir zaman yaşamamışlardı.

-Vahe ekmeğin lezzetli mi?

-Ya su?...

Zaten onlar iki gündür zulada bulunuyorlardı.

“Frerlerin” okulunda birkaç gün yaşadıkdan sonra ailelerimiz sabahtan eve döndüler. Tahtadan hazırlanmış evin kapısı kırılmış olduğundan kervansarayın girişini andırıyordu. Odalardaki kırılan ve parçalanan tahtadan eşya ile camdan çanak-çömleklerin parçaları yerleri kaplamıştı. Kırimdan sonra, evde yatacağımız ilk geceydi.

Teyzemin kocası bir yıl önce ölmüş olduğundan, evin tüm alışveriş işleri teyzemin yapması gereken işler arasına giriyordu. Eve döndüğümüzde onun ilk işinin yeni bir kapı siparişi vermesi işte bu sebeptendi. Komşu Rum marangoz ustası, parasız sağlam bir kapı hazırladı. Teyzem kapıyı içeriden sağlamca kilitledikten sonra, kadın ve kızları kırılan-saçılan eşyaları toplamayla vazifelendirdi.

O gece hepimiz korku içerisinde kendimizi yatağa atmıştık ki, teyzemin kızı Azniv yerinden fırlayarak bağırıyor.

-Ana evimizin köşelerinden insan sesleri duyuyorum... Korkuyorum...

-Kız sana karakura* olmuş, kulağına ses mi geldi? Dedi anası.

*Yerli Türk şivesinde korkudan dolayı kafakarışıklığı.

-Ne karakurası... Ben insan fısıltısı işittim-dedi Azniv kararlı bir şekilde.

-Ben senin inatçı olduğunu bilirim...

Bu konuşmadan sonra Azniv biraz sakinleşti ve yeniden uyumaya çalıştı, fakat korku içine işlemişti bir kere, daha uyku girermiydi onun gözlerine.

-Bak ana, ben tekrardan duydum...korkuyorum...ben burada kalamam-dedi Azniv.

-Bu konuda düşünme, rahatça uyu, katil bu evde saklanmaya korkar. O gidip kendi inine girmiştir diyerek kızını sakinleştirdi anası.

-Hayır ana hayır, kulaklarımın hassas olduğunu sen bilirsin...

-İyi kızım dediğin gibi olsun... fakat ben evimizde bir insanın saklandığına inanmıyorum, uyuyalım.

Azniv uzun zamandır uykusuz kaldığından kendinden geçen bir insan gibi uykuya daldı.

Bir sonraki gece öncekine nazaran daha rahat geçti.

Sabah yataktan kalktıktan sonra Azniv ve anası ev temizliği işine giriştiler. Fakat daha beş dakika geçmeden Azniv keskin bir çığlık atarak anasına doğru koştu, anası ise son derece korku içerisinde sordu.

-Azniv'im ne oldu? Söyle...

-Ne olacak? Küçük odanın tavanından insan inlemesi sesleri duydum. Ben bundan sonra bu evde duramam...

-Sen tekrardan şüphelerin ve hayaletlerin içerisine düşmüşsün.

-Madem öyle gel birlikte sessizce küçük odaya gidelim ve oradan kulak verelim.

Ve onlar hırsızlar gibi sessizlik içerisinde üçüncü kattaki odaya çıktılar ve yarı yıpranmış divanın üzerinde büzülmüş bir şekilde kulak kabarttılar. Doğrusu, Azniv'in anası da insan inlemesini duydu. Onlar doğrudan sokağa fırladılar ve komşuları olan tenekeci Simpat ile Semerci Minas'a konuyu açtılar. Sonra onlarla birlikte odaya döndüler. Burada herkes, inleyen insanın sesini duydu.

Vahe'nin kumaş üzerine hazırladığı ve Melkon'un yaralı ayağına sardığı "ilaç" hiçbir fayda vermemiş üstelik ağrıyı şiddetlendirmişti.

Cesur bir genç olan Tenekeci Simpat seslendi.

-Oradaki kimsin? Söyle yoksa...

-Siz Ermeni misiniz? Diye boğuk bir ses duyuldu tavandan.

-Evet Ermeniyiz. Siz orada ne yapıyorsunuz?...

Ve tavandan biri yavaşça aşağıya indi. Öyle ki bu kişinin yüzüne derin bir hüznü duymadan bakılamazdı. O titrek adımlarla zorlukla Simpat'a yaklaştı ve

-Kırım günü biz iki arkadaş kaçtık ve buraya saklandık dedi.

-Fakat siz niye bu zamana kadar tavanarasında kaldınız?

-Biz dış dünyadan izole olduğumuzdan hiçbir şey duymuyorduk...

-Peki o inleyen kim?...

-O benim arkadaşım, bacağını akrep soktu ve ayağı şişti. Kuvvetli ağırlar içerisinde kıvraniyor ve yerinden hareket edemiyor...

Bunu duyduktan sonra Sımpat ile Minas, Vahe'yi de yanlarına alarak yukarı çıktılar ve sancılar içerisinde inleyen genci zor da olsa aşağı indirip divana yatırdılar. Eczacı Karabet'i çağırdılar. Eczacı Karapet hem içmek hem de sürmek için ilaç verdi.

BİNDEN FAZLA KATLEDİLEN...

Kırımdan sonra Trabzon Ermenileri politik ve ekonomik olarak ağır koşullar içerisine düştü. O yıl, sıradan Ermeni halkı için tarihinin en hüzünlü sayfalarından birine dönüştü.

Kırım günü, birkaç saat içerisinde Türk başıbozukları ve askerler binden fazla erkeği öldürdüler ve bunları Ermeni mezarlığı girişi önündeki düzlükte, daha önceden hazırlanmış iki büyük çukura gömdüler. Olaylardan sonra pekçok evlatlarını yitirmiş aile büyükleri ve kardeşleri katledilmiş kızkardeşler, kendi sevgililerinin mezarlarını ziyarete gidiyorlardı.

YENİ SALDIRI...

Trabzonlu Ermenilerin ekonomik ve politik ağır durumu, Türk hükümetinin emirlerini duyuran özel ulakların şehrin tüm semtlerinde Türklere yaptığı aşağıdaki şu çağrı-açıklamadan sonra daha da derinleşti.

“Bizim yüksek hükümetimizin emriyle, bugünden başlayarak imanlı Müslümanların gavur Ermenilerle ticaret yapması, onlarla söyleşmesi, onları kendi yanlarında çalıştırması tamamen yasaklanmaktadır. İslam'ın gavur Ermenilere herhangi bir nedenle hizmet etmesi yasaklanmaktadır.”

Bu açıklama, talana uğramış ve derin zorluklar içerisine düşmüş Ermeni emekçilerini yıldırım çarpmışa döndürdü. Ermeni zanaatçıları kendi atölyelerinde

gün boyunca elleri göğüslerinde işsiz oturuyorlardı. Sokaklarda gidip-gelen başları eğik ve hüzünlü yüz ifadesi içerisindeki Ermenilerin yüksek sesle konuşma ve hızlı yürüme hakları yoktu. Hatta Türk'ün yüzüne bakmaktan dahi korkuyorlardı.

ERMENİLERİ EZMEK İÇİN YENİ BİR OLANAK

1894-1896 yıllarında yer alan Ermeni kırımlarından sonra, Batı Ermenistanı'nın tüm eyaletlerinden ve Trabzon vilayetinden Avrupa ülkeleri, Amerika ve özellikle de Rusya'ya kitlesel Ermeni göçleri başladı.

3 Mayıs 1897 tarihindeki Helen-Türk savaşı Ermenileri yeniden ezmek için yeni bir olanak sağladı. Türk yönetimi zaten pekçok kereler şamar oğlanına dönmüş Ermeni halkını daha da sıkmaya başladı. Türk yönetimi daha savaşa başlamadan önce Ermenilerin Türkiye'den temelli olarak uzaklaşmasına izin veriyordu. Fakat savaş başlar başlamaz, Ermenilerin bundan böyle ülkeden ayrılmalarına izin vermiyorlardı. Tüm deniz ve kara yollarını Ermenilere kapadılar.

Trabzonlu Vahe ile Erzurumlu Melkon pekçok Ermeniler gibi Rusya'ya gitmek için Türkiye'den uzaklaşmaya hazırlanıyorlardı.

Trabzon'daki kırımdan hemen sonra Karadeniz'deki Rus donanmasının şu ya da bu savaş gemisi gelip Trabzon limanında demir atıyor birkaç saat kalıyordu. Bu durum Türkler ve Türk hükümeti için kabul edilemezken, Ermeniler için ise bu moral vericiydi. Savaş gemisinin görünmesi bile Türkleri Ermenilere karşı kıskırtıyor ve çoğu kez Türkler arasında şahsi çatışmalara yol açıyordu.

1899 tarihinde Trabzon'daki kız-erkek karma okulu için H. Ter-Mirakyan müfettiş olarak Tiflis'ten davet edildi. Türk hükümeti Tiflis'ten müfettiş davet edilmesine karşı tepkide bulundu ve zaten bir aydır kız-erkek karma okullarında görevde bulunan Ter-Mirakyan'ın geri gönderilmesini önerdi.

O zamanlar Trabzon vilayetinin valisi, tanınmış kanemici vahşi Kadri Paşa'ydı ki bir gün Ermeni Eğitim Kurulunun birkaç etkili üyesini yanına çağırarak ve onlarla şu söyleşide bulunmuştu.

-Sizin yeni müfettişinizin devrimci olduğunu sizler biliyor musunuz acaba? Diye sordu vali.

-Hayır Paşa. O partisiz bir adamdır diye cevapladı Ermeniler.

-Hayır, siz doğru değilsiniz!...Bizim doğru yerden bilgimiz var ki o yazardır, publist bundan dolayı da devrimcidir dedi vali.

-Haşa Paşa...eğer bizler kesin bilirsek ki o öyle birisidir onu hemen yarın geri yollarız diye vurguladı Ermeniler.

-Evet, evet... hıı, biz iyi biliriz...Bekli siz benim dediklerime şüpheyile bakıyorsunuz?... Hı, sizin müfettişiniz kendisiyle birlikte bizim yönetimimiz için tehlikeli düşünceler getirmiş...Siz bana inanmıyor musunuz?...Onun hakkındaki benim önerim nihaidir dedi. Paşa hiddetli bir şekilde.

Bu konuşmadan çok geçmeden, Ter-Mirakyan Trabzon'dan Tiflis'e hareket etti.

O yıl korkunç bir kış yaşandı.

Zor koşullarda yaşayan Ermeni ailelerin çocukları, ağır ruhsal koşullar altında okula gidiyorlardı. Trabzon vilayetinde kışın ağır geçmesi ender bir olaydı. Fakat bu kez Karadeniz'den sürekli esen kuzeyin nefes kesen soğuk rüzgarı karın erimesini engelliyordu. Çünkü talana uğramış, son derece fakirleşmiş Ermeni emekçilerin çocukları soğuktan korunacak elbise ve ayakkabıdan yoksundu bunun için de okulları belirsiz bir süreye kadar tekrar kapattılar.

Kırımın sonra Türk ajanları tüm kamusal alanlarda cirit atarken, postanede ayrıca okul kitaplarında, konser ve piyeslerde sansür son derece kuvvetlendirilmişti.

ŞEYH CEVAT İLE DOKTOR VARTUM

Van eyaletinin eski valisi kanemici Bahri Paşa (1894-1895), Van çevresindeki, Erzurum, Bağış ve diğer vilayetler ile kasabalardaki Ermenilerin 1895 tarihindeki kırımının zorba örgütleyicisiydi.

Abdülhamit diktatörlüğünün doğurduğu vandallar Ermeni köylerini ve Ermenilerin kurduğu kültür ocaklarını sık sık talana uğratıp yerlebir ediyorlardı.

Bir gün, onaylı bu vandallardan oluşmuş başıbozuk süvari grupları, Türk düzenli askerleriyle birleşerek Muş ve Sasun'un Ermenilerle yoğun köylerine saldırır. Bunlar geniş çaplı Ermeni kırımları düzenledikten sonra ganimetleriyle birlikte ayrıca Sato ve Şoğö adlı iki Sasonlu kızları da götürürler. Bu iki kızı kullanması için götürüp Bahri Paşa'ya teslim ettiler. Sato'nun ve Şoğö'nun intikamcı, onuruna düşkün ve cengaver kardeşleri Dikran ile Vartan, derin psikolojik hiddet içerisinde

yerel Kürt elbiseleri giymiş, atlarına binmiş, dağlık patikalardan süzülerek kendi kızkardeşlerini kaçıranları takip etmiş ve kızkardeşlerinin Bahri Paşa'ya teslim edildiği bilgisini edinmişlerdi. Paşa ise Muş ovasındaki Ermenileri yoketmekle ilgili planı hazırlamak için Muş şehrinde bulunuyorlardı. Bahri, o aynı gün Şoğo ile Sato'yu da yanına alarak Van'a hareket etti.

Bu olay tüm Sasunluları son derece üzmüştü. Onlar haklı olarak bunu kendileri için büyük bir onursuzluk sayıyorlardı. Sasunlulardan herbiri bu hüznü verici olay için kendisini sorumlu hissediyordu.

Dikran ile Vartan kendi kızkardeşlerini geri almak için var olan olanakları çok düşündüler, fakat hiçbir denemede bulunmadılar. Çünkü Bahri'nin haremî, yüksek surlarla, silahlı bekçilerle ve ajanlarla çevriliydi. Onlar gerçekleştirdikleri korkunç suçlar öncesinde, başlarına gelebilecek intikamdan korkarak kendi kendilerini her türlü suçu işlemiş katil ve casuslarla çevrelemişlerdi.

Fakat her zaman önlerine bir engel olarak çıkan zorluklar cesur Sasunluları yıldırmadı. Onlar ne pahasına olursa olsun en ufak bir fırsatı değerlendirip kendi yakınlarını kurtarmaya ve Bahri Paşa'dan intikam almaya yemin etmişlerdi.

Tam o günlerde Batı Ermenistan'daki Ermeni kıyımlarını "başarıyla" örgütlediği için onu şahsen kutlamak ve rütbesini yükseltmek amacıyla katil Bahri, kıdemli cellat Sultan Hamit tarafından İstanbul'a çağrılır.

Sasun'dan iki cengaverin Van'ın dağlık patikalarından süzülerek geçtiği, dahası Şoğo ile Sato'nun kaçırıldığı haberi Mlants köyü şeyhi Cevat'a kadar ulaşmıştı.

O tarihlerde Van ve özellikle Dikranakert (Diyarbakır) ve Dersim'in bir kaç Kürt aşiretleri Türk kıyıcılarına karşı isyan hareketinde bulduklarından Hamidiye rejiminin dikkatini çekiyorlardı. Ermeni ve Kürtlerin birleşerek Hamidiye askerlerine karşı savaştıkları da oluyordu. Hamidiye canilerini lanetleyen ilerici Kürtlerden biri de Şeyh Cevat'tı.

Kendi soydaşlarının Sasun köylerinden kendisinin sahip olduğu yetişkin olmayan kızları gibi iki Ermeni kızını kaçırmaya Bahri Paşa'ya peşkeş çektiklerini duyduğundan Şeyh Cevat mırıldandı.

Babasının rahatsızlığını gören büyük oğlu, Şeyh Cevat'a seslendi.

-Baba, ne diye mırıldanıyorsun?

-Çabuk, git buraya getir kurtarıcımızı çabuk...

-Kimi?...kim o?... Ben tanıyor muyum onu?...

-Hepimizi iyileştiren, bizi ayağa kaldıran doktoru...

-Baba hasta mısın?

-Hayır...

-Niye?

-Oğlum ruhum hasta hadi acele et git dedi babası.

-Şimdi gider çağırırım diye cevaplayan oğlu evden dışarı adete uçtu.

Şeyh Cevat hemen güvendiği üç genç atlıyı yanına çağırdı ve onlara Sasonlu iki gencin konaklandığı yere gidip onları bulmaları talimatını verdi.

İki saat geçmeden üç atlı istihbaratçı geri döndü.

-Şeyhimiz çok yaşasın, bulduk diye rapor sundu istihbaratçılardan kıdemli olanı.

-Neredeler?...

-Onlar Van'ın iki kilometre uzağında, güney kısmındaki Ermeni Sığka köyünün kuzeyinde bulunan mağaraların birindeler...

Bu söz konusu konuşmadan kısa bir süre sonra Şeyhin büyük oğlu doktor Vartum'la içeri girdi.

Vartum her zamanki gülümseyen yüzüyle sordu.

-Şeyh Cevat'a sağlık olsun, herdir?...

-Herdire ve hayırlı, dedi Şeyh hafifçe gülerek.

-Hasta kim?...

-Bizim evde hasta yok...

-Peki? -Vartum bir rahatsız harekette bulunarak- Şeyhe sağlık olsun...sebebi?... diye sordu.

Cevat, Vartum'un gözlerine bakarak daha yetişkin olmayan Sasunlu iki kızın başına gelen hüznü hikayeyi anlatarak,

-Ben adaletin yerine gelmesini istiyorum dedi.

-Şeyh çok yaşasın... nasıl?...

-Tüm kendi gücümle... Allahın yardımıyla...

-Yardımsever Şeyh, sizi dinliyorum...

-Benim de daha yetişkin olmayan iki kızım var. Eğer başkaları kızlarımı kaçırsaydı benim ve ailemin hali ne olurdu...Ben bu iki Sasunlu talihsiz kızları kurtarmak için tüm çabamı seferber edeceğim...Siz ise bu işte bana biraz yardım etmelisiniz.

-Yardıma hazırım...nasıl yardım edebilirim?

-Siz bir Ermeni olarak kızları kurtarmak isteyen Sasunlu cengaverlerin konakladıkları yeri bir nedenle bilebilirsiniz. Çünkü onların yanına gidelim ve kendi adil amaçlarına ulaşmaları için inançlarını güçlendirelim.

-Şeyh çok yaşasın, onlar Sasunlu, onlarla iş yapmak kolay değil.

-Çaba sarfet!...

-Dinliyorum...siz sağolun diyen Vartum oradan uzaklaştı...

Ertesi gün, gün doğmadan Vartum ve solgun yüzlü iki Sasunlu genç Şeyh Cevat'ın evine girdiler.

Şeyh Cevat ve Sasunlular arasında gerçekleşen görüşme sonrasında Şeyhin iki genç oğlu da Sasunlularla birleşerek Van'dan yaklaşık on kilometre uzaklaştığı ve Erzurum yolu üzerinde bulunan Bahri'nin haremine ait furgona* saldırma kararı alındı. ***furgon: bir çeşit kapalı fayton.**

Bahri Paşa dört atın çektiği arabası, sekreteri ve iki atlı korumasıyla birlikte 15 Eylül'de yola çıktı. İçinde Sato ve Şoço'nun da bulunduğu harem furgonu öndeki bu kabileyi takip ediyordu.

Harem furgonunun Bahri Paşa'nın arabasından yaklaşık iki kilometre geride kaldığı bir sırada dört cengaverden ikisi Bahri'nin korumalarına saldırdı ve onları öldürdükten sonra atları alarak geri döndüler. Aynı zamanda, anlaşma gereği diğer

ikisi de zaten furgonun sürücüsünü öldürmüş Sato ve Şoğoyu haremnden dışarı çıkartmıştı. Dört genç, kızları yanlarına alarak at üzerinde Cevat'ın evine ulaştırdı.

Şeyh, Vartum'u evine çağırdı.

-Doktor şimdi yüreğim sakin ve ruhum huzurlu...

-Allah Şeyh Cevat'ı ve ailesini korusun...

Şeyh mutluluk içerisinde,

-Daha borcumu ödemedim...Allah sizin ailenizi korusun dedi.

Ertesi gün, gündoğumunda Dikran ve Vartan kendi kızkardeşlerini yanlarına alarak, Şeyh Cevat'ın iki oğlunun eşliğinde Sason'un yolunu tuttular.

SUIKAST

Kendisine karşı yapılan bu saldırıdan sonra Bahri çılgına dönmüş ve hüzünlenmişti. Bu durumda, İstanbul'a hareket etmek için 20 Eylül'de Trabzon limanına ulaştı. Bu sırada iki asker kendisine yaklaşarak İstanbul'dan yollanan telgrafı sundu. Telgrafın içeriği şöyleydi.

"Bahri Paşa yeni bir düzenleme için şimdilik Trabzon'da kalın." Bahri gitmedi.

Aynı gün, öğleden sonra, o, Trabzon vilayeti askeri komutanı Hamdi Ferid Paşa ve İran elçisiyle şehrin en işlek sokağı olan Uzun Sokak'ta yayan dolaşırken, kimliği belirsiz kişiler onun üzerine tabancadan on el ateş ettiler. Ferit Paşa sol kolundan, Bahri ise iki bacağından yaralanmıştı.

Bu olay tüm Trabzon vilayetinde hem Türkler, hem Rumlar ve özellikle de Ermeniler üzerinde baskı yarattı. Şehrin tüm Ermenileri yıldırım hızıyla dükkanlarını kapatıp huzursuz bir şekilde kendi evlerine yöneldiler. Aynı gün ayrıca Ermeni okulları da belirsiz bir tarihe kadar kapatıldı.

Suikastin sebepleri ve olası teröristler hakkında varsayımlar ve şüpheler ağızdan-ağıza dolaşıyordu.

Türkler: -Bu kesinlikle Ermenilerin işidir diye konuşuyordu.

Rumlar: Herhangi bir düşünce ileri sürmeye çekiniyorlardı...

Ermeni kadın ve kızları tamamen evlerine kapanmış dışarı çıkmıyorlardı.

Günler değil geçen saatler dahi Ermenilere karşı olası korkunç sürprizlere gebeydi...

Suikast haberi gerçekten de tüm Türkiye'ye yayıldı. Kendi kanlı ininde sinir krizlerine giren katillerin deneyimli elebaşısı Sultan Hamit, emir verdi.

“Ermeni gavurlarını acımaksızın kırımdan geçirin.”

Polis tüm “şüpheli” Ermenileri bunlar arasında ayrıca muhtemel teröristler Trabzonlu iki genci de tutukladı.

Hükümetin doğrudan onayıyla ateşli ve soğuk silahlarla donanmış Türk başıbozuk grupları şehrin sokaklarında volta atmaya başladı. Bunlara bölge köylerinden şehre inen, kanemiciler de katıldı.

Ölüm saçan karagün geldi...ve İstanbul'dan verilen emir gereği kanemici, cani Bahri, Trabzon valisi Kadri Paşa ve ordu komutanı Ferit Paşa ile birlikte 26 Eylül'de Trabzon Ermenileri'nin kırımını organize ettiler.

Kanemici Bahri 30 Eylül'de İstanbul'a hareket etti.

Trabzon Ermenilerinin kırımı önceden planlanmıştı. Daha kırımdan bir ay önce hükümet tüm Gregoryan Ermenilerin kapılarının üzerine kırmızı yağlı boyayla çarpı işaretini koydurttu. Bununla Gregoryan Ermenilerin diğer Hıristiyan Katolik ve Protestan cemaatine ait Ermenilerden soyutlanması amaçlanmıştı. Bu görülmemiş durum, şehir sakinlerini özellikle de Gregoryan Ermenileri arasında gerçekçi bir şekilde olası kötü şeyleri düşünmeye itti. Ve bunlar kanlı barbarlıkla gerçekleşti.

Türkiye'deki 1895 ve 1896 büyük Ermeni kıyımları, Avrupa ve diğer ülkelerin burjuvazisine çıkarıcı faaliyetlerini daha da genişletmeye ayrıca Katoliklik ve Protestanlığın yayılması için verimli zemin hazırladı. Bu ve bunu takip eden yıllarda Amerika'dan ve Avrupa ülkelerinden özel misyonla Türkiye'ye gelen kolalı beyaz yakalı protestan papazlar (badveli) ve propagandistler ayrıca ferace giyinmiş Katolik Vartabetler* ***Ermeni Katolikler kendi papazlarına Vartabet adını veriyor.** şehirden şehre, köyden köye sürekli dolaşüyor zorluklar içerisine düşmüş Gregoryan Ermeni ailelerine gıda, giyecek ve para yardımında bulunuyorlardı. Onlar bu gibi faaliyetlerle zavallı duruma düşmüş Gregoryan Ermeni ailelerini kendi Protestan ve Katolik toplumuna üye yapıyorlardı. Bu doğrultuda Protestan

papazları Katoliklerden daha çok çaba sarfediyor, faaliyetlerde bulunuyordu. Katolik Vartabetler altı ay geçmeden kendi faaliyetlerini durdurdu. Protestan propagandist papazlar ise faaliyetlerine uzun yıllar devam ettiler ve bu süreçte kendi amaçlarının bir kısmını gerçekleştirdiklerini belirtebiliriz.

-Kız Şuşan neler duydum? Diyerek yaşlı bir Gregoryan kadın komşusuna seslendi.

-Hayırdır?... Takuş hala ne duydun?

-İnancını değiştirmişsin, ha?...

-İnancımı değiştirmedim, yalandır...

-Ya ne yapmışsın? Değiştirmişsin işte...

-Ben toplumumu değiştirdim, Hıristiyan Ermeni olarak kalıyorum...

-Fakat farmason* oldun...değil mi?

***Halk Protestanları bu adla anıyordu.**

-Çarem yoktu.

-Sen kandırılmışsın, yalan söyleme...

-Söyle, ne yapayım? Kocam öldürüldü...bu iki küçükler benim boynuma kaldı.

-Fakirler koluna başvursaydın.

-Çok başvurduğum ve ancak ayda 25 kuruş verdiler.

-Doğru bizimkilerde de ne vicdan ne de namus var. Fakat sen fena birşey yaptın inancını değiştirerek.

-Fakat ben başka bir Ermeni grubu içerisinde Hıristiyan kaldığımı söylüyorum.

-Hayır, hayır sen bir parça ekmek ve bir elbise için ulusumuza ve Kutsal Gregoryan'a ihanet ettin.

-Sen bol-bol konuşuyorsun...Elbette adamın senin başında, iyi para kazanıyor...evin herşeyle dolu, hayırla...

-Hele-hele bu durumda bile dilin uzun...

-Sen sadece beni mi gördün? Gördün mü? Varsik te kendi tek çocuğuyla Katoliklerin tarafına geçti...Onun da kocası yok.

-İkiniz de kötü yapmışsınız...

Burada, özellikle Protestan papazların yani “Badvelilerin”, “rahatsız”, “kavgacı”, “isyankar” Ermeni apostolik (Gregoryan) erkeklere karşı derin bir antipati yaratan ajitasyon içerisinde bulduklarını belirtmek gerekir ki yukarıda belirtilen bunların “kabalığı” ve “saygısızlığı” nedeniyle tüm Ermeniler özellikle de Gregoryanlar kötü ekonomik ve politik bir durum içerisine düştüler. Sultan Hamit’in geleneksel kurnazlığından kaynaklanan bir gerçekliği burada es geçmemek gerekir ki, bu pekçokları için bugüne kadar gizli kalmıştı.

Bunu açığa çıkaralım:

1895 tarihindeki Trabzon Ermenileri kırımını zamanında Ermenilerden herhangi biri kıyıcı Türklere rastladığında “Ben Ermeni değilim, Katolikim” ya da “Ben Ermeni değilim Protestanım” gibi sözler söylediğinde bu kişiyi öldürmüyorlar, evini ve dükkanını talan etmiyorlardı.

Türk hükümetinin gizli bir şekilde Katolik ve Protestan cemaatlerine ait Ermenilere dokunulmaması emrini verdiği kırımdan sadece birkaç yıl sonra anlaşıldı. Türk hükümeti Protestan Amerika ve Almanya ile Katolik İtalya ve Fransa’nın taleplerini önceden dikkate almıştı. Bu durum aynı şekilde zor duruma düşmüş Gregoryan Ermeni ailelerinden pekçoğunun Katolik ve özellikle Protestan cemaatlerine geçmesinde kuvvetli bir temel oluşturdu.

BAHRİ PAŞA ZEYTUNLULARIN ELİNE ESİR DÜŞÜYOR

Bir avuç dağlı Zeytunluların parlak kahramanlık örnekleri uzun yıllar boyunca efsaneleşmişti. Onlar hiçbir zaman Türk hükümetine hiçbir şekilde bağlanmadan yalıtlanmış otonom bir şekilde yaşıyorlardı. Özgürlüksever Zeytunlular, otonom bir yaşam oluşturmak ve Sultanın ağır baskısı altından kurtulmak için, kendi tarihlerinde, kahramanlık savaşları ve onurlandırıcı zafer sayfaları yazmışlardı.

Türk hükümeti, boyun eğmeyen ve asi Zeytunluları kırmak için 1898 yılının Ocak ayı başında büyük bir ordu yolladı. Fakat boyun eğmez Zeytunlular cesurane savaşmakla birlikte çok sayıda Türk askerini esir alarak zafer kazanır. Bu rezilane yenilgi Türkiye hükümetinin yöneticilerini müthiş bir şekilde kızdırdı. Kanlı Yıldız

Köşkü'nün tüm köşelerinde cesur Zeytunluların kazandığı büyük zaferin ses getiren yankıları dolaştı.

İşte o sırada Sultan Hamit, Bahri Paşa'yı yanına çağırarak, ona, Osmanlı devletinin ayaklar altına alınan onurunu kurtarmak için her türlü olanağı kullanması talimatını verdi.

Sultan Hamit

-Sen! Bahri, tüm imkanlarını kullanarak Muhammet'in elçisi olan benim alınımdaki bu kara lekeyi silmelisin, dedi.

-Padişahım çok yaşa! ...Ben ekselanslarının bu emrini yerine getireceğime dair alçakgönüllülikle söz veriyorum, dedi Bahri.

-Ben de sadece, der Hamit, onu emrediyorum.

-Bendeniz Van ve Muş bölgelerinde cesur diye anılan gavurları Allahın gücüyle kırdığımdan, Zeytunluları kırmam benim için daha da kolaydır şeklinde Bahri kendinden emin konuştu.

Sultan Hamid fikir vererek:

-...Ve bu asi gavurlar yeni biten savaştan sonra daha konumlanmadan, zaman kaybetmemek gerekir.

İlgili bu konuşmadan çok geçmeden, 1896 yılının Ocak ayı sonlarında Sultan Hamid hükümetinin askeri yönetimi, ihtiyaç dahilindeki tüm silah çeşitlerini, büyük sayıda ordu kuvvetini Bahri Paşa'nın emrine vererek Zeytunlulardan hesap sormaya ve esir askerleri kurtarmaya yolladı.

Bahri Paşa "Anlaşma" önerisi için Zeytunlulara haberciler yollar. Haberciler Zeytunlu yöneticilere

-Biz size, Bahri Paşa'nın dostluk selamlarını getirdik derler.

Zeytunlular beklenti içerisinde sorarlar.

-Paşa'dan ne haber?...

-Barışma...

-O halde Paşaya bildirin. Biz önceki çatışmadan sonra ilettiğimiz taleplerimizi tekrarlıyoruz, derler.

Bahri Paşa'nın yolladığı haberciler geri gelir ve Zeytunluların eğer Paşa Zeytunlulara kendilerinin istediği oranda gıda ve diğer malları yollamaya razı olması halinde barışmaya ve esirleri geri vermeye hazır olduklarını Paşa'ya iletirler.

Paşa bunu kabul ettiğini iletmesi için Zeytunluların yanına tekrardan habercilerini yollar.

Ocak ayının soğuk ve yıldızlı bir gecesi idi.

Fakat gökyüzü kızışmıştı.

Zeytunlular savaş konumunda ciddi bir bekleyiş içerisindeydiler.

Sabahın köründe utanmaz, kurnaz Bahri, yaklaşık bin askerin üzerlerine hamalların çullarını giydirir ve elbiselerin altına da tüfekler, tabancalar, mermiler ve bıçaklar saklatarak Zeytunluların yanına yollar. Fakat Bahri tarafından hazırlanan bu hain tuzak hakkında, sabahın daha ilk ışıkları doğmadan, dağların yarıklarında ve kayalıkların aralarında saklanmış birkaç cesur Ermeni tarafından, Zeytunlu yöneticiler haberdar edilir.

Ve "hamallar" Zeytunlulara yaklaştığı zaman, sonuncular gizli Türk askerlerin üzerine ani saldırıda bulunarak yediyüz kişiyi öldürür, kalanları ise esir alır. Bu beklenmedik yenilgi haberini alan Bahri Paşa müthiş hiddetlenir ve derhal yeni yardımcı güçler yollar.

Savaş kızışıyor.

Türklerin, Zeytunluların arkasına sarkmaya çalıştıkları bir dağ geçidinde birkaç şiddetli çatışma yeralır.

Çok sayıda Zeytunlu cengaver kadın ve cesur kızlar kendilerinden sayıca üstün düşmana karşı kendi erkekleri ve kardeşleriyle birlikte omuz-omuz, kahramanca savaşır.

Zaferi Zeytunlular kazanır.

Bu çatışma sırasında Zeytunlular, Batı Ermenistanı'n ve Trabzon'un yüzbinlerce masum Ermenilerinin korkunç kırımlarını organize eden Bahri Paşa ile onun yardımcısı Zeki Paşa'yı esir ele geçirirler.

HAMDİ FERİT PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

1895 tarihinde Trabzon'daki Ermeni kıyımının baş planlayıcılarından biri de vilayetin askeri garnizon komutanı Hamdi Ferit Paşa'ydı. O, kısa boylu, yuvarlak, şişman biriydi ki, kısa burnuna oturmuş altın çerçeveli gözlüğünün altında, kendi gözyuvaları içinde gözleri hızlı ve sürekli bir şekilde hareket etmekteydi. Bu gözler, sadece kurnazlık ve kötülük ifade ediyorlardı. O hayatında sadece bir kez yayan dolaşmıştı. O da Trabzon'da Bahri Paşa'ya yapılan başarısız suikast günüydü. Kendi koruması olan silahlı süvarisi arkada, Ferit Paşa her gün, kızıl atına binmiş, kendi sarayından görevine gidiyor ve akşamüstü tekrar aynı at üstünde kibirli ve ihtiraslı bir şekilde geri dönüyordu. Hırslı Paşa, at üstünde sabah ve akşam ana sokaktan geçtiği sırada, iki kaldırımında bulunan vatandaşların heykeller gibi kımıldamadan iki büklüm yerlere kadar eğilerek selam vermelerini seviyordu. Fakat Ermeniler uzaktan ne zaman Ferit Paşa'yı görseler, Paşa'nın kötülük dolu bakışlarını görmemek için, gerçekte sanki birşey satın alacakmış gibi herhangi bir dükkana giriyor ya da bir kuytuda onun geçip gitmesine kadar saklanıyorlardı.

Ferit Paşa'nın karargah subaylarından biri olan Hasan yakın arkadaşı subay Ahmet'e sorar:

-Hangi sebeple acaba üç aydır aylıklarımızı alamıyoruz?

-Düşünce belirtmekte zorlanıyorum dedi Ahmet.

Hasan hiddetli bir şekilde:

-Çocuklarım yiyecek istiyor, yiyecek.

-Ferit Paşa'nın umurunda mı?

-Ferit'te de Sultan Hamit gibi vicdan yok.

Ahmet korku içerisinde:

-...Dikkat, aman Allah...tüm bunlar senin için belli değil mi?

-Dün bizim Binbaşı İbrahim'e sordum ve o da bana İstanbul'dan para yollanmadığını söyledi.

-İbrahim'de bilinen yalancılardan biridir.

-Zaten bizim alayın askerlerinde sızlanma sesleri duyuluyor dedi Hasan.

-Ooo, sızlanmaya hakları da var.

-Asker dediğin de zaten sürekli rahatsızdır.

-Eh, zavallılar ayda birkaç para alabiliyorlar.

-Zaten ne zaman eve girsem, çocuklarımın ne getirdim diye ellerime bakması dayanılmaz. Üç aydır borçla yaşıyorum ve kötü, çok kötü...

-Of bu durumun bir sonu olacak mı?

Bu konuşmadan çok geçmeden, 1906 yılı ilkbaharının bir Cuma günü, Ferit Paşa alışkanlık olarak her Cuma namaz kılmaya atından inip mescite girer, o sıra mescidin girişinde bir derviş Paşa'ya yaklaşip dilenir. Ferit Paşa birkaç kuruş çıkartıp dervişin omuzunda asılı köşkölün içine atmak için elini cebine attığı sırada derviş bir an göğsünden tabancasını çıkartıp üç el ateş ederek cani Paşa'yı olduğu yerde öldürür. Bu cinayet haberi yıldırım hızıyla şehirde yayıldı ve şehir sakinleri arasında büyük kargaşalıklara yol açtı. Aynı gün, tüm Türkler bu terörist eylemi "gavur" Ermenilerin üzerine attı. Onlar sözde "Ferit Paşa'dan intikam almışlardı." Ve hazırlanmaya başladılar...hemen o gün akşamüstü Ermenilere karşı "Bartuğemos gecesi" başlatmak için.

Tekrardan yeni kırımın korkuları.

Terör günü, Frerlerin okulunun bitişiğindeki evde yaşayan ve 1895'deki kırım sırasında kocası öldürülen bayan Akabi sordu:

-Frer Josef bugünkü olay hakkında düşünceniz nedir?

-Ermeniler için hiçbir şey yok diye cevapladı Frer Jozef.

-Öyleyse rahat mı edelim?...

-Elbette diye cevapladı Frer Jozef devamla, zaten biz haberini aldık terörü gerçekleştiren Türk.

Ferit Paşa'nın öldürüldüğü haberi Trabzon çevresindeki köylere ulaştığında, Türk ve Laz köylüler etinden tırnağına kadar silahlanmış bir şekilde akşamın karanlığında yeni bir Ermeni katliamına katılmak için şehre indiler. Fakat, neyse ki, suikasti gerçekleştiren derviş kaçmayı başaramayarak, teslim oldu. Hemen yakalandığı yerde gerçekleşen ön soruşturmada dervişin Hasan adında Ferit Paşa'nın karargahının kadrosunda bulunan subaylardan biri olduğu meydana çıktı ki, Paşa'yı öldürmek amacıyla gizlenmişti.

Fakat bu cinayetin gerçek sebebinin ne olduğunu görelim:

Ferit Paşa'nın ölümünden bir kaç gün sonra olayı soruşturmak için acil bir şekilde İstanbul'dan Trabzon'a özel komisyon geldi. Özel komisyonun ayrıntılı soruşturma ve incelemelerinden anlaşıldığı üzere Paşa'nın öldürülmesinin tek temel sebebi Ferit Paşa'nın kendisine sadık yardımcılarıyla birlikte İstanbul'dan yollanan Trabzon vilayetinin asker ve subayların dört aylık maaşlarına el koyup hiç etmesiydi. Ve ne zaman bazı subaylar birkaç kez kendi maaşlarını rica ettiklerinde Paşa, İstanbul'dan para alamadığını çok büyük şaşkınlığa neden olan bir şekilde inandırmıştı. Bu çelişki, olsun subaylar ve olsun erler arasında Ferit Paşa'ya ve özellikle de büyük cani Sultan Hamit'e karşı derin bir antipati oluşturmuştu. Bu nedenle askerler şarkı uyarlamışlardı ki bunun ilk iki satırı şöyleydi:

Sultan Hamit bize yolla teskere

Ne maaş var, ne de kısmet askere.

Subaylar ve askerler yaşamak ve kendi minimum ihtiyaçlarını gidermek için az olan maaşlarını dahi alamadıklarından yukarıdaki bu iki dizeli şarkıyla evlerine gitmek için Sultan'dan teskerelerini istiyorlardı.

Hamdi Ferit'in öldürülmesinden tam bir yıl sonra 1907 yılı başlarında, terörist subayı şehrin merkezi meydanında astılar.

TRABZON'DAN KAÇIŞ

1907 yılının Mayıs ayında öğleden sonra, Trabzonlu, Erzurumlu ve Vanlı üç arkadaş olarak hüzünlü bir şekilde şehirden dışarı çıktık. Türk polislerinin ve ispiyoncuların dikkatini üzerimize çekmemek için uzak bir yere giderken alınan erzak torbalarını almadık. Bizler dolaşiyor süsü verdik. Geleneksel olarak, Mayıs ayı içinde olsun Ermeni ve olsun Helen (Rum) gençleri hemen hemen her gün şehir

dışında bulunan Helen ve Ermeni mezarlıkları tarafına gezintiye çıkardı. Böyle bir durum ise bize olan dikkatleri engellemede yardımcı oldu.

Bizler, şehirden epey uzakta bulunan bakir ormanları ve Pontos dağlarını yayan olarak yavaş yavaş tırmanmaya başladık ki buraları geçen yüzyıllarda güney seti oluşturarak saldıran düşmana karşı geçit vermemişti. Bizler, Rusya'ya kaçmamıza yardımcı olacak usta denizci Canfer'in bizi denize kadar götüreceği o köye doğru gidiyorduk.

Zayıf yapılı ve hasta olduğundan zorlukla yürüyen Vanlı Hımayak Korkotyan bana:

-Daha çok gidecek miyiz? Diye sordu.

-Zaten gideceğimiz köyün sınırına ulaştık ve büyük bir ihtimalle on dakikada orada oluruz diye cevapladım Hımayak'ı.

Erzurumlu Armenak ise:

-Artık ne olursa olsun geri dönmek yok...geri çekilmek yok.

-Elbette diye cevapladım ben.

-Siz ikiniz de sağlıklısınız, yapılı kaslarla diye üsteledi Korkotyan ve devam etti.- ben ise daha küçük yaşında birbiri ardına birkaç çocuk hastalıkları ve tifo geçirdim.

-İnanıyor musunuz? Diye seslendi Armenak.

-İyi öyleyse adımlarımızı biraz daha yavaşlatalım dedim ben.

- Bizim Van köylerinin yollarına yazık değil mi? Diye fısıltadı Korkotyan.

-Sizin Van'ı ben görmedim, dedim ben.

-Baba Alişan'da görmemiş, fakat görenden daha iyi anlatmış diye cevapladı Armenak.

- Bizim Van gölü suyunun sağlıklı nitelikler barındırdığını siz biliyor musunuz? Peki siz hiç Ardamet elması yediniz mi?

-Raffi'nin, Van gölünde kayıkla gezintideyken şiir yazıp okuduğunu söylüyorlar doğru mu acaba?

Armenak şiiri okur:

Ses ver ey deniz

Niye susarsın...

-Elbette bu doğru diye hemencecik onaylama gereği duydu Korkotyan.

-Gelin eski yaraları deşmeyelim, dedim ben.

Bu dağlık yerlerin yabancıları vatandaşlar olarak bizim için olası zorlukları gözönüne alan kıdemli denizci Cafer, köylü gemicilerden ikisini köyün bir kilometre uzağında bulunan çeşmeye bizi karşılaması için göndermişti. Ve bizler, kaybolmuşlar gibi, çeşmenin kenarındaki yosun kaplı iri bir kayanın üzerine oturmuş yemek için ceplerimizden kurumuş ekme ve peyniri çıkarttığımız sırada Laz elbisesi giymiş silahlı iki Türk bize selam vererek, kıdemli denizci Cafer tarafından yollandıklarını ve köye kadar kendilerini takip etmemizi istediler. Bu açıklama, bizim yüreğimizi ferahlattı ve hafifletti. Bundan yarım saat sonra istediğimiz yere ulaştık.

Daha bizler yeni Cafer'in evinde kılı hayvan derilerinden hazırlanmış kısa ayaklı sandalyelere oturmuştuk ki, tüfeklerden atılan ve birbirini izleyen silah sesleri duyduk. Sultan Hamid'in cani rejiminden kaçıp, kurtulma yerine uzak dağlarda öyle yarı vahşi bir köşeye düştük ki burada binlerce insanı sessizce yoketmek mümkündü diye düşünmeye başladık.

Fakat biz kıdemli denizci Cafer'in bizi öldürerek hiçbir çıkar elde edemeyeceğini de düşünüyorduk aynı zamanda. O Trabzon'da tanınmış Kiayoğlu adıyla anılan ailenin çok etkili ismi Galip Bey'e bağlıydı ki Cafer onun tanıştırdığı insanlarla tatlı geçinmeye, yedirmeye ve de zamanında yelkenliyle Rusya'ya kaçırmaya zorunluydu. Onlar çınlayan altınları birlikte bölüşüyorlardı. Ki göçmenler bu altınları özel araçlarla Galip Bey'e ulaştırıyorlardı. Bu kişi de kaçanların Rusya topraklarına sağ selamet ayak bastıklarına dair birkaç cümlelik mektubu Cafer aracılığıyla elde ettikten sonra Cafer kendi payını alabiliyordu.

Cafer bize "hoş geldiniz" dedikten ve karşıladıktan sonra bizim terlemiş olduğumuzu farkederek, ocak ateşinin daha da gür yanmasını sağladı ve bize utanıp sıkılmadan üstümüzdekileri çıkarıp kurutmamızı önerdi...Bizler gömleklerimizi kuruturken, Cafer bizim oturduğumuz toprak holün bir köşesine

çekilip, sandalyeye oturmuş, kütük üzerinde sol eliyle bir deste tütün yapraklarını ufalıyordu.

Köy adetine göre, Canfer ailesinin yaşça küçük erkeği bakraçla su getirdi. Bizler yıkandık ve sonra Canfer ve yardımcılarıyla birlikte önceden hazırlanmış kısa boylu yuvarlak yemek masası etrafına oturduk. Masa üstünde büyük bir tencere içerisinde yaklaşık yirmi yumurtadan hazırlanmış omlet, kilden yapılmış büyük bir kapta kaymaklı yoğurt ve mısır unundan hazırlanmış bolca ekmek vardı.

Yemekten sonra Cafer Allaha minnettarlığını ifade etti ve bize dönerek

-Doydunuz mu?

-Elbette diye cevapladık üçümüz.

-Allaha şükürler olsun ki bugün de doyduk dedi Cafer.

-Geçen yıl ürün nasıldı? diye sordu. Sormaya meraklı olan Armenak.

-Hiç ürün elde edemedik...gökyüzü kurumuştur. Tüm üç ay boyunca bir damla yağmur yağmadı diye cevapladı Cafer.

-Hayır, bir kez sağnak yağmur yağdı diyerek söze karıştı Cafer'in yardımcısı Mehmet.

-Oğlum dediğin doğru ama bu yağmurun hiçbir yardımı dokunmadı, çünkü zaten Ağustos ayının sonuydu, çok geçti dedi Canfer.

-Bir kez daha Allaha şükranlarımızı sunalım- dedi devamla Armenak- bu arada bol omlet ve kaymaklı yoğurt yedik.

-Bu sizin gibilerin sayesinde...gidin bakın bizim komşu evler ile köylere, ve siz gerçekten halkın fakirliğini görürsünüz dedi Canfer.

-Fakat niye bizim sayemizde? Diye sordu Korkotyan.

-Eğer Ermeniler Rusya'ya kaçmasaydı ailelerimiz şimdi aç kalacaktı...Evlerimize bereketi getiren sizlersiniz dedi Canfer Allaha tekrar şükranlarını belirterek.

Zaten karanlık çökmüştü.

Yemek bittikten sonra soğuk ve ateşli silahlarla donanmış Canfer, dörtköşe camlarla, paslanmış teneke çerçevesi bir mum lambası elinde, tüfeklerle kuşanmış kendi iki yardımcısıyla birlikte sahile doğru bize öncülük etti.

Pontos Dağlarından aşağıya, zorlu orman geçitlerinden sahile kadar yaşadığımız ciddi zorluklar bu zamana kadar silinmez bir şekilde hatıramda kaldılar. Yarı yabani köylerin taşlık patika yollarından bazen kirli suyla dolu çukurlara düşerek, sivri taşlar üzerinden, bazen de kısa meşe ağaçlarının dalları arasından başımızı eğerek, ah-vah ederek geçiyorduk. İşte böylece, Canfer'in elinde bulunan lambanın loş ışığı altında iki saat süreli bir şekilde düşe-kalka kan ter içersinde Trabzon'un doğusunda bulunan Ghovata ilçesinin sahiline ulaştık.

Sahilde aynı şekilde Rusya'ya kaçmak için gelmiş dokuz genç Türk köylülerini gördüğümüzde şaşkınlığımız büyük olmuştu.

Sahile ulaştıktan sonra Canfer bir dakika bile kaybetmeksizin bizleri kayığa bindirdi. İki kayıkçı kürekçi eşliğinde bir yelkenliye ulaştık. Sahilden bir kilometre uzakta açık denizde bizi bekliyordu. Canfer'in emri üzerine hepimiz yelkenliye çıktık. Yelkenli, yeterli esen rüzgarın etkisiyle sakin Karadeniz'i yarararak süzülüyordu. Bu ilk gece ve onu takip eden öğle deniz çok sakindi. Fakat ikinci gece saat 12'de öyle bir kuvvetli rüzgar ve dalgalanmalar başladı ki denizciler elleri havada bir dua mırıldıktan sonra tüm ebattaki yelkenleri indirdiler ve sadece küreklere asılmaya ve gemi içine dolmuş suyu dışarı atmaya başladılar. Fakat, ne iyi ki çok ilginç bir şekilde bu afetsel fırtına en çok beş dakika sürdü. Bundan sonra deniz bir kereden sakinleşti ve gemiyi ilerleten beyaz yelkenler tekrardan açıldı.

Bizimle yolculuk eden Türklerden bir bu fırtınadan sonra niye kendini denize attığı bizce sır olarak kaldı. Gemiciler yelkenlerini topladı, iki kişi iple bağlı bir şekilde denize atladı üç kişi ise geriye doğru kürek salladı. Boğulanı kurtardılar. Gemicilerden ikisi bıçakla kurtulanın zivka* pantolonunun baldırının dar kısımlarını kesip çıkardılar, sonra da kendi eskimiş zivkalarından giydirdiler. ***zivka: yöreye ait bir çeşit erkek pantolonu.** Fakat yarım saat geçmeden aynı Türk kendini tekrardan denize attı. Bu sefer kıdemli denizci son derece hiddet içerisinde bu adamın kurtarılmasına izin vermedi. Fakat gemicilerin büyük bir kısmı ayrıca Türk ve Ermeni göçmenler kıdemli gemiciden bu kez de affetmesini ve kurtarılmasını rica ettiler.

-Hayır, bırakın ölsün o aptal diye bağırды kıdemli gemici.

-Rica ediyoruz onu kurtarın, dedi hepsi birden.

Mehmet ise;

-Fakat siz biliyormusunuz ki biz ulaşacağımız yere gecikiriz.

Ve Mehmet kendi bu olumsuz sözlerini söylediği sırada zaten iki gemici yelkenleri toplamış, ikisi ise iple denize inmiş ve adamı kurtarmışlardı. Bu kez gemiciler, eski zivkalarının bulunmaması nedeniyle, kurtardıkları adamı kullanım dışı kalmış beyaz yelken beziyle sardılar. Kıdemli gemici “beyaz yelken hissiz adamın kefeni olsun” diye hiddetle bağırdı. Bizim gemiciler sanki denizde doğmuş ve deniz üstünde büyümüş gibiydiler. Hatta gece vakti, müthiş karanlık koşullarda dahi o kadar becerikli, hafif ve hareketli iş yapıyorlardı.

Denize düşeni tekrar kurtardıklarında ve gemide yatırdıklarında hiç kimse onun kalbini ya da nabzını kontrol etmedi. Çünkü hepimiz onun öldüğünden emindik. Çünkü bu sefer onu sudan geç çıkartmışlardı. Fakat, ikinci günü gündoğumunda hepimiz mutlu bir moral içerisinde yarım saat içerisinde Sohum sahillerine ulaşma olasılığı hakkında konuştuğumuzda, boğulduğunu sandığımız kişi bizi dinledikten sonra ayağa fırladı ve bir çılgılık attıktan sonra yüksek bir sesle Laz köylülerinin bir türküsünü tutturdurdu.

Dolaşıyorsun, dolaş dağlarda

Ne işin var deli denizde...

Kara adamısın sen...toprağı ek

Dağlarda dolaş ve oku şarkını sakın şekilde.

Fakat bizimle birlikte Rusya'ya kaçan 18-19 yaşlarındaki bu dokuz Türk kimlerdi? Belki de onlar da Ermeniler gibi Sultan Hamit rejimi altında baskı görüyor ve takip ediliyorlardı? Belki de onlar da Ermeniler gibi korku içerisinde nefesleri kesilmiş kendi kara günlerini, kötü nam salmış Sultan'ın paslanmış gaddar rejiminin ağır koşullarında çekiyorlardı. Hayır. Onlar askerlikten kaçıyorlardı. Onlar orduya girip dört yıl işkenceler içerisinde askerlik görevini yapmak istemiyorlardı.

Trabzon'dan çıktıktan üç gün sonra, sabah gündoğumuna yakın bizler Sohum'a ulaştık.

TİFLİS'TE

1907 yılının Mayıs ayı sonlarında Tiflis'in Ganovski sokağında dolaştığım bir sıra, tanınmış eski Bolşevik Muşeg Diratsyan, sempatik yüzlü ve derin bakışlı bir adamla beni tanıştırdı. Bu kişi Stepan Şahumyan'dı.

Şahumyan, Diratsyan'dan benim Türkiye'den yeni geldiğimi duyduğu sırada sordu.

-Nereden geldiniz?

-Trabzon'dan diye cevapladım ben.

-Nasıl?

-Denizden, gemiyle.

-Kaçanlar çok oluyor mu? Diye ilgilendi Şahumyan.

-Kaçanların büyük bir bölümü köylüler ve zanaatçılardır.

Diratsyan Şahumyan'a dönerek

-Heryerde de hepsinden çok onlar zarar görüyor dedi.

-Hep böyle olmuştur diye ekledi Şahumyan.

Benim cevaplarımdan sonra Şahumyan Diratsyan'a kendisinin bir randevusu olduğu için acele ettiğini ve ayrıca bir-iki gün içerisinde Bakü'ye hareket edeceğini ifade etti.

Ben o yazın tüm zamanımı ünlü Koçari yazlığında geçirdim.

Tiflis tepeler üstünde oturmuş bir şehir olarak, yazları müthiş bunaltıcı ve sıcak oluyordu. Tiflisliler bu yaz gibi bunaltıcı ve sıcak havanın bir de 20 yıl önce yaşadığını söylüyorlardı.

Bir gün de, bizler belediye binası girişinde durmuş ordan-burdan konuşuyorduk ki, birden birkaç bombanın korkunç patlama seslerini duyduk. Halkta büyük bir kargaşa yaşandı. İnsanlar ödleri koparcasına oradan oraya kaçıyordu. Dükkanlar acele-acele kapanıyor, sokaktaki polisler ise tabancalarıyla aralıksız havaya, bazen de kaçışmakta olan masum vatandaşlar üzerine ateş ediyorlardı. Bombaların patlamasıyla Yerevan meydanındaki pekçok dükkanların camları tuz-buz olmuştu.

Tüm bu kargaşadan yaklaşık yirmi dakika sonra, meydan ve meydana çıkan sokaklar kışlalardan buraya gelen Kazaklar tarafından tutuldu. Bunlar her sokak başında ve dörtyol ağzında, zincir oluşturmuş bir şekilde polislerle birlikte geçmekte olan kadınlı-erkekli vatandaşları ince ayrıntılara kadar sorgulamaya başladılar. Bu şekilde beni de sorguladılar ve üzerimde hiçbir şey bulmamalarına rağmen kudurmuş hayvanlar misali belime ve arkadaşım Diratsyan'ın sırtına birkaç kuvvetli kamçıyla saldırdılar, sonra bizi serbest bıraktılar. Bizi serbest bıraktılar diyorum çünkü kaldırımda yaklaşık kırk kişiyi gözetim altında tutuyorlardı ve biz, onları nasıl bir alınyazısının beklediğini bilemiyorduk.

Bilinen bu tanınmış olaydan sonra Çar'ın kara gerici tepkisi daha da güçlendi. Dükkanları, evleri ve sokaktan gelip-geçenleri yaygın bir şekilde arıyorlardı.

Muşeğ Diratsyan bu olayın ayrıntılarını sadece aylar geçtikten sonra kulağıma fısıldadı. Onun dediğine göre, olayı gerçekleştiren Kamo'ydu ve büyük paralar kamulaştırmıştı...Ben Kamo ismini ilk defa duyuyordum.

1907 yılında öyle birkaç olaylara şahit oldum ki onları anlatmadan geçemeyeceğim.

Aynı yılın Kasım ayında Bakü'de vefat eden Berç Broşyan'ın naaşı Tiflis'e getirildi ve kitle eşliğinde Hocivank mezarlığındaki panteonda Raffi, Grigor Artsruni gibi şahsiyetlerin yanında toprağa verdik. Fakat bu sanki toprağa verme değildi de bir başka şeydi. Soldadski pazarından başlayarak Hocivank'a kadar Çarlığa karşı görülmemiş bir halk gösterisiydi. Bu sebeple Çarlık hükümetinin Kafkaslar ötesi kuklaları Erivan meydanı yakınında cenaze töreni mitingi yapmaya izin vermedi.

Bu aynı yılın 17 Aralık'ında Tiflis'teki Artistik Derneği Tiyatrosunda tanınmış tiyatro oyuncusu Hovhannes Apelyan'ın tiyatro faaliyetlerinin 25. Yıldönümü büyük bir coşkuyla kutlandı.

Yıldönümü kutlamasının açılışını büyük dramaturkçu gri saçlı Gabriyel Sundukyan yaptı. İşte o gece tiyatronun suflörü Vahan Diratsyan beni Apelyan'la tanıştırdı.

1907-1908 yıllarında ben, Aleksandr Şahsuvaryan, Aram Sahakyan ve diğerleri çok sık olarak Tiflis meydanının yukarı kısmında bulunan kahvehaneye giderdik ki, orada ünlü aşuğ Civani kendisine ait eserleri çalıp-söylüyordu. Bu bizim için mutlu bir zaman geçirmeydi. Bu kahvehanede bazen harisa yemeği hazırlanıyordu ki, bu

Civani'nin sevdiği yemektir. Ve bizler de oraya özellikle harisa günlerinde gidiyor, yiyor, aynı zamanda büyük bir zevkle; dürüst, duyarlı ve usta Civani'nin mükemmel şarkılarını dinliyorduk.

ŞAHSUVARYAN VE ŞANT HAKKINDA İKİ SÖZ

Vorontsov-Daşkov'un genel vali yıllarında Kafkaslar ötesinin merkezi sayılan Tiflis'te Bolşevikler ve Menşevikler, Daşnaktsutyun ve Gürcü Federalistler, Hınçaklar ve Sosyal Devrimciler, Kadetler ve Ermeni Sosyal-Demokratlar, spesifikler faaliyet gösteriyordu. Tüm bu partilerin ve akımların aktivistleri ile ateşli temsilcileri arasında aynı zamanda Erivan meydanının tüm kısımlarında, açık havada çok sık tartışmalar oluyordu.

Biz bolşeviklerin; Taşnaklar, Hınçaklar ve spesifiklerle gerçekleştirdiğimiz tüm kamuya açık tartışmalar sırasında tutkulu, coşkulu Marksist konuşmalarla Şahsuvaryan göze batıyordu. O müthiş bir teorik zırha sahipti ve ideolojik sınıf düşmanlarımıza her zaman sarsıcı karşı ataklarda bulunuyordu. Şahsuvaryan hemen hemen hergün Erivan meydanında görünüyor, tartışan gruplar arasında dolaşarak bolşevik teoriyi sınırsız bir güçle savunuyordu. Şahsuvaryan bu tartışmalarını gerekli olduğu hallerde hem Rusça hem de Ermenice gerçekleştiriyordu.

O tüm Ermeni ve Gürcü bolşevik yoldaşlarca enerjik ve ateşli bir ajitatör ve propagandist olarak tanınıyordu.

Bir iki söz de ne yazık ki çok az kişilerce hatırlanan Ermeni bolşeviklerden Şulaverli Martiros Mirakyan'dan (Şant) bahsedeyim. Ben çok sık Şant'ın yanında buldum ve onun sosyalizm hakkındaki mükemmel kolorit açıklamalarını dinledim.

O son derece mütevazî, düşünceli ve güçlü iradeye sahip bir adamdı. Şant, Bolşevik Partisinin Tiflis kolunun tanınmış yöneticilerinden biri olmasına rağmen, her türlü zorluklar karşısında hiçbir zaman geri adım atmıyordu. O, 1906-1908 yılları arasında birçok makaleler yazmış ve bunları "köylü işçi" adıyla imzalamıştı. Şant 1906 yılında "Kayts"ın No: 11 ve 13. Sayılarında "Ermeni işçilerle yoldaşça söyleşi" başlıklı seri makaleleri "köylü işçi" imzasıyla yazmıştır. "Kayts"ın No:18 ve 20. Sayılarında "Ermeni işçileriyle yoldaşça mütevazî bir söyleşi" No: 21'de ise "Ermeni aydın proletaryası ve sosyal-demokrasi" makalelerini de aynı şekilde "köylü işçi" takma ismiyle yazdı.

Aylar içerisinde devam eden aramızdaki fikir alışverişi sırasında Şant, Batı Ermenistan bölümünün alinyazısı konusunu unutmuyordu.

-Biliyor musun? Vartkes - diye bir keresinde seslendi Şant- Türkiye Ermeni işçi kitlelerini aydınlatmak için bizim tarafımızdan sistemli çalışmalar yürütülmeli. Enternasyonalizmin tek kurtuluş yolu olduğu onlara anlatılmalı. Ben de

-Bu yeterince zor bir iştir diyerek cevapladım onu.

-Evet, biraz zordur, fakat bu doğrultuda çalışma yürütmek ve pekçok çileler içerisinde bulunan bu halkı maceracı partilerin etkisinden kurtarmak gerek dedi Şant ve ekledi –Evet, Vartkes, Batı Ermeni işçilerini onların pençelerinden kurtarmalı.

-Tamamiyle doğru, fakat bu Türkiye’de Sosyal-Demokrat Bolşevik Partisinin kurulması çalışmalarına geçmek gerektiği anlamını taşır diye cevapladım ben.

-Tam da öyle ve bu kesinlikle olmalı. Örnek; senin gibiler ve Kafkasya’da yaşayan Batı Ermenisi bolşevikler kendi doğdukları yerlere giderler ve çalışmaya başlarlar.

-Belki öyle de olacak diyerek onun sözlerini onayladım.

1908 yılının Haziran sonunda Şant’ın yanına gittim. Batum’a gitmem nedeniyle onunla görüşmeye gittim. Bu dürüst ve boyun eğmez bolşevikle benim son görüşmem oldu.

Bundan beş yıl sonra çok güvenilir kaynaklardan öğrendim ki, Çarlık hükümeti Şant’ı tutuklamış ve onun varolan tüm elyazısı arşive el koymuş. Belli bir müddet Tiflis’in Metekhi zindanında tutulduktan sonra Şant’ı zincirlere bağlanmış bir şekilde Krasnodar zindanına sürgün ediyorlar. Onu orada ağır veremli bir tutuklunun hücreğine koyuyorlar. O zamanlar (1912 ve 1913 yılları) Şant’ın eskin tanıdıklarından Stepan Tatikyan ve Şulever’li Ruben Marutyan, haftada birkaç gün hapishaneye uğrayarak yemek ve çeşitli gıda maddeleri görür Şant’a. Fakat çok geçmeden direngen bolşevik aynı hücrede kaldığı veremliden hastalık kapar. Hastalanan Şant’ı Krasnodar’daki hastaneye kaldırırılar, orada da çok geçmeden vefat eder. Birkaç gün sonra Şant’ın kardeşi Krasnodar’a giderek naaşı Şulever’e getirir.

TRABZON'DA

Çarlık ve özellikle Sultan rejimi altında halklar ağır ve kabuslu dönemler yaşıyorlardı.

Bazen hayatta beklenmedik olaylar olur. Tam da bu gibi olaylardan biri de Türk ordusunun İstanbul'u (Konstantinopolis) kuşatması ve zor kullanarak Sultan Hamid'i tahttan indirmesiydi. Bu olay 8 Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşmişti. O sıra her taraftan yollanan telgraflar Türkiye'de gerçekleşen rejim darbesini ilettiler. Fakat bu kansız bir devrimdi ki bunun gerçekleşmesinde Türkiye'nin işçi sınıfının rolü bulunmuyordu. Kötü şöhretiyle nam salmış Sultan Hamid'in iktidarının yıkılmasından sonra ben Trabzon'a gittim. Burada, limanda toplanmış kadınlı erkekli insan kalabalığı ve polisler Rusya'dan geri dönen Ermenileri sabırsızlıkla bekliyordu. Fakat herkes şaşkınlık içerisinde gemiden bir Ermeni olarak bir tek benim indiğimi gördüler. Söylemek gerekir ki Batum'dan Trabzon'a gitmeye çok kişi istekliydi fakat ruh halleri buna elvermiyor, korkuyorlardı darbenin Hamit rejiminin kanlı yöneticilerinin Ermenileri kandırarak ülkeye çekip tekrardan onları kırmak için sıradaki bir manevrası olarak kuşku duyuyorlardı.

O yılın sonbahar başlarında Apelyan-Armenyan tiyatro grubu şehrimize geldi. Tiyatro gösterilerine susamış Ermeni toplumu büyük bir saygıyla karşıladı. Kendi hayatları boyunca Trabzon'un Ermeni toplumu Apelyan ve Armenyan gibi tanınmış oyuncuların yönettiği tiyatro grubu görmemişlerdi. Fakat, gösterimde bulunma öncesinde Apelyan Türkiye'de gerçekleşen darbeye derinden sevinerek, bu konuda halka açık iki söz etme isteğini ifade etti. O, Zeytinlik adlı semtte bulunan Türk derneğini ziyaret ederek Türkçe konuşmada bulundu. Bu konuşmada, tiyatro oyuncusu Armen Kotikyan, ben ve pekçok kişiler de mevcuttu. Apelyan özce şöyle dedi. "Sultanlık rejiminin yıkılması Türkiye'deki tüm halkların dürüst dostluğu ve dayanışması için temel teşkil etmelidir. Sultanlık rejiminin ağır koşullarında en çok Ermenilerin zarar gördüğü doğrudur, fakat şu ya da bu oranda ayrıca diğer uluslar da zarar gördü. Sizler öyle çalışmalısınız ki eski rejim bir daha geri gelmesin..."

Bu konuşma, Türkiye'de yaşayan tüm emekçi halkların dayanışması çağrısıyla tamamlandı.

Trabzon'da kısa bir müddet kaldıktan sonra Apelyan-Armenyan grubu İstanbul'a hareket etti.

1910 yılının baharında Taşnak ve din karşıtı, mizah içerikli “Motsak” adlı haftalık dergiyi kendi redaktörlüğümde çıkartmaya başladım. Derginin dizgisini ben ve küçük kardeşim Hakop gerçekleştiriyorduk. Mali sıkıntılar nedeniyle dizgici çalıştıramadım. O tarihte kompozitör Grigor Mirzoyan (Gr. Süni) Trabzon’da bulunuyordu. O büyük bir koro hazırlamıştı ki Trabzon Ermenileri kendi varlıkları süresince benzerini hiç görmemişlerdi. Süni’nin konser programının (repertuarının) büyük kısmını Ermeni halk şarkıları oluşturuyordu. Gomidas ve Kara Murza’ya geniş yer ayrılmıştı.

“Motsak”ın redaktörü olduğumdan serbest giriş kartına sahiptim.

Bir konser sırasında Türk devletinin bir Ermeni görevlisinin kızı (Gohar Khanedanyan) solist olarak katıldı. Konserin ertesinde “Motsak”ta benim şiirim yayınlandı. Bu masum lirik şiir Trabzon’daki Ermeni toplumunun bazı katmanlarında dedikodu konusu oldu.

Hakop Baronyan’ın “Onurlu Dilenciler”in kahramanı Apisoğom ağanın doğum yeri olan Trabzon burjuva tavırlı bir çevreydi. Şehrin zengin Ermenilerinden çoğu ve bunların canlı savunucu konumunda bulunan Taşnaklar, “Motsak”ın azılı düşmanları olarak piskoposluk bölgesinin papazı Balakyan, Rum ve Türk hempa ağalarının canlı desteğini alarak, Türk hükümetine şikayet etti ve “Motsak”ın yayınlanmasının yasaklanmasını istedi. “Motsak”ın karşıtları aynı zamanda solist kızın ailesini bana karşı dava açması için gaza getirdiler; değilmi ki ben redakte ettiğim gazetede “onur kırıcı”, “yüz kızartıcı” şiir yazmıştım. Sözden faaliyete geçildiğini gören arkadaşlarım İstanbul’a kaçmam için tavsiyede ve parasal yardımda bulundular.

KONSTANTİNOPOLİS’TE BİR AY

İlk defa batıya İstanbul’a yolculuk ettiğimde bindiğim gemi Fransız “Pake” şirketine aitti.

Bu zamana kadar Boğazın ve İstanbul’un doğal güzellikleri hakkında çok şeyler okumuş ve duymuş olmama rağmen gemimizin ne zaman Bizans başkentine ulaşacağı konusunda sabırsızlık içerindeydim.

O gün parlak ve bulutsuzdu hava. Öğleden sonra güzel gülüşlü Bosfor’un boğazından içeri girdik. Tüm yolcular şaşkınlık içerisinde boğazın iki yakasının güzel manzarasını izliyordu.

Gemimiz akşama doğru Galata rıhtımına yavaşça yanaştı. Ben de bir Trabzonlu olmama rağmen Baronyan'ın Apisoğom ağa gibi tahtadan çantalarım olmadığından hiçbir Muş'lu hamal bana yanaşmadı. Üç dakika sonra ben "Romanya" adlı otelin ikinci katındaki odalarından birinde bulunmaktaydım. Bu ilk gece çok erken yattım ve sabah da geç uyandım. Çayımı içtikten sonra ilk işim Ermeni Gentronakan erkek lisesi öğrencisi, hemşehrim Gurgen Tahmazyan'la olan randevuya gitmek oldu.

Bir keresinde şu ilginç olay gerçekleşti. Tahmazyan'la Galata köprüsünden geçerken, dolaşmakta olan bir Fransızın kurt köpeği ki deriden tasması bulunmaktaydı ve bunun bir ucu da köpeğin sahibesi bayanın elinde olmasına rağmen bir Türk itfaiyecinin üzerine öyle bir saldırıda bulundu ki onu ısırıldı ve ellerini kanlar içerisinde bıraktı. İtfaiyeci mahkemeye şikayette bulundu.

Mahkeme sırasında Fransız Türk'e "pardon" der. İtfaiyeci bununla yetinmez fakat yargıç bunu yeterli görerek mahkemenin bittiğini açıklar. İtfaiyeci yargıca yaklaşarak şaşkınlığını ve rahatsızlığını dile getirir. Türk yargıcı onu, benzer olaylarda Avrupa mahkemelerinde en büyük ceza ve asillik "pardon" dilemek olduğuna inandırmaya çalışır.

-Fakat Türk mahkemesinde Fransızca pardon kelimesinin ne işi var diye sorar itfaiyeci.

-Kardeşim, benzer olaylarda Avrupa mahkemelerinde en büyük ceza ve asillik olarak "pardon" dedirtmek kabul edilmiştir diye belirtir yargıç.

-Ahr burası Türkiye, o bizim yasalarımıza gereği yargılanmalıydı der itfaiyeci.

-Ahr Bolis başka! Anadolu şehirleri başka. Özellikle de sen İstanbullu olarak bunu bilmen lazım. Bolis Avrupa şehri olarak anılıyor, onun için de "pardon" mahkememizce kabul edilmiştir diyen yargıç devamla sen bil ki, Avrupalıyı kendi yasalarımızla yargılamaya hakkımız yok. Bu Fransız çok kibar ve mütevazı bir insan olarak mahkememizi saydı.

-Suçlu benim öyle mi?

-Hayır o özür diledi. Sen de bir gün benzer bir suç işler ve özür dilersen kurtulursun. Ülkemiz yavaş-yavaş Avrupa'nın hümanist yasalarıyla yönetilecek. Biz Avrupa'nın kalkınan ve medeni yolunda ilerliyoruz. "Pardon" şimdi suçu hafifleten, bazen de suçluyu aklayan bir ifadedir diyen yargıç sözünü bitirir.

Bunu dinledikten sonra, ertesi gün itfaiyeci doğrudan gidip Galata köprüsünün orta kısmında durarak Fransızın gelmesini bekler. Çünkü sonuncusu her gün aynı saatte köpeğiyle birlikte köprüden geçmektedir. Biraz sonra Fransız köprüden geçmektedir, itfaiyeci önceden hazırladığı sopayla köpeğe saldırır ve döver. Fransız kahrolası itfaiyeciyi engellemeye ve köpeğini kurtarmaya çalışınca, itfaiyeci bir-iki sopa da Fransıza vurur. Polis araya girer ve iş mahkemeye intikal eder. İtfaiyeci mahkemede birkaç kez sözlü “pardon” diledikten sonra, ne yargıcın ne de Fransızın bununla yetinmediklerini görünce bir-iki “pardon”un az olduğunu düşünerek fesini çıkarıp iki elinin arasında aşağı indirerek “işte size tüm bir fes pardon” der.

-“Pardon”u ne yapayım? Ben köpeğimin tedavisi için 50 kuruş talep ediyorum der Fransız.

-Saygıdeğer hakim bu ne biçim şeydir, değil mi ki siz “pardon”un hem ceza hem de asillik olduğunu söylemişsiniz. Ben ise bundan bir fes dolusu verdim. Niye siz kabul etmiyorsunuz? Diye iddiada bulunur itfaiyeci.

Mahkeme kararı Fransız lehine verir.

İstanbul’da bir ay kaldıktan sonra Trabzon’a geri döndüm.

Balkan ülkelerinden her biri, Türkiye’den geçmişte kendisinden işgal edilerek zorla alınan topraklarını geri almayı arzuluyordu. Yunanistan Girit adasını nihai olarak ele geçirmek istiyordu. Balkan devletlerinin arzuları Türklerin milliyetçi duygularını üzmüş ve tahrik etmişti. Türkiye’deki mitinglerde, “İttihat ve Terakki” partisinin yöneticileri Yunanistan ile kendilerine karşı savaşan diğer ülkeler aleyhine tehditler savuruyor ve sürekli olarak abartılı açıklamalarda bulunuyor.

Biz Girit’i vermeyiz

Hiçbir zaman vermeyiz.

Bu savaşta Yunanlılar Girit adasını kendi anavatanlarına kattılar.

1913 tarihinin Sonbaharı sonlarında Trabzon askeri yönetimi beni askere çağırdı. Ben, Balkan askerlerine karşı savaşmak istemediğimden arkadaşlarımın yardımıyla sahte kimlik kartı ele geçirdim, gemiye bindim ve Rusya’ya kaçtım.

Balkan Savaşını hemen İkinci Dünya Savaşı izledi.

Türkiye’de yaşayan Ermeni halkı bu kez daha da sarsıldı. Ermenilerin yürekleri müthiş hüznle dolmaya başladı...

Balkan savaşında Türk devletinin yaşadığı büyük kayıplar Türk yöneticilerin; Enver, ve diğer paşaların kızgınlığını zirveye çıkardı. Bunlar hiç olmazsa Balkan savaşında kaybettiklerini ve hatta olanak olursa bir şeyde fazlasını dünya savaşında elde etmek istediler.

İşte o günlerde altı erkek çocuk babası Trabzonlu Artin Sargisyan düşünceler içerisine daldı. O, savaş öncesinde geceleri hepimizden erken yatağa giriyordu, şimdi ise evin tüm üyeleri uyuduktan sonra, daha saatlerce yazı masası önünde hem okur hem de yazar bir şekilde oturuyor olurdu. O kendi masasının üstünde sıkça Türkiye’nin haritasını açar ve Trabzon kıyılarından Rusya’ya doğru giden il ve ilçeleri ayrıca Rusya sınırındaki dağlık kısımları, oradan geçen yolları gözleriyle incelerdi.

Balkan savaşı zaten Türk vandalların Ermenilere karşı varolan vahşi intikamını tutuşturmuştu. Yeni başlayan dünya savaşının ilk günden itibaren Ermeniler için yeni bir korkunç tehlike oluşturduğu işte bu nedenleydi. Trabzon’da politik ve ekonomik durum kötüleşti. Kanlı boyunlarıyla Türkler Ermenilere düşmanca ve kuşkulu gözlerle bakmaya başladılar.

İşte o eşi benzeri görülmemiş korkunçluğa gebe günlerin birinde Artin Sarkisyan büyük oğlunu yanına çağırdı.

-İşte Gurgen diye masa üzerinde yazılmış kağıdı parmağıyla göstererek- görüyor musun? Kırmızı kalemle yazılmış çarpım işaretiyle gösterilmiş haçları...

-Görüyorum dedi Gurgen.

-Bunların hepsi Trabzon’da yaşayan Ermenilerin evleridir.

-Anlayamıyorum.

-Sen! Gurgen can, hatırlamalısın, 1895 de Trabzon Ermenilerinin kıyımından bir kaç ay önce, Türk hükümeti tüm Ermeni evlerinin kapısına kırmızı yağlıboya ile çarpı işareti yazdırdı ki kıyıcılar Ermeni evlerini tanısın ve suçsuz insanları öldürsün diye.

- Sen niye kağıt üzerine resmettin? Diye sordu Gurgen.
- Ben kıyılmayalım diye resmettim.
- Sonra?...Nasıl? diye sordu oğlu.
- Sen duymuş ol. Bu kez tüm Ermeni toplumları için korkunç durumlar bekliyor.
- Bu hissediliyor.
- Öyle sanıyorum ki, görülmemiş kıyım olacak dedi Artin Sarkisyan.
- Tüm koşullar bunu doğruluyor diyerek babasının sözünü onayladı Gurgen.
- Öyleyse...
- Öyleyse ne?...
- Dinle beni, biz hiç olmazsa halkın bir kısmını kurtarmalıyız.
- Nasıl?...
- Sen şimdi git? Trabzon'daki Ermeni politikacılarıyla görüş. Bazı işler için onların onayını al.
- Ben hangi konuda onların onayını almalıyım? Diye sordu Gurgen.
- Ermenileri kesmek için Türklerin kanlı düşüncesi ne zaman hepimiz için açık olursa, o zaman her bir Ermeni, gece saat 12'de kendi evini yaksın ve ailece dışarı çıkıp sahile gitsin dedi babası.
- Sonra?...
- Sonra o, tüm kayıklar ve yelkenlilere doluşup Rusya'ya kaçarlar.
- Ahır bu yolla Ermenilerin çok az bir kısmı kırılmaktan kurtulur diyerek şüpheli konuştu oğlu.
- Yoksa hepimiz son kundakdaki bebeğe kadar kırılırız dedi babası.
- Tüm Ermenilerin geceleyin kendi evlerini yakmaları sonderece zor bir sorun...Sonra büyük, küçük çocukları kucaklayarak sokağa çıksın ve sahile gitsinler, fakat hastalar, hamile kadınlar ne yapsın?...
- Zor, çok zor...Fakat başka çaremiz yok...

-Herkesin buna onay vereceğini sanmıyorum dedi Gurgen.

-Eğer önerimi Ermenilerin yarısı dahi kabul etse ve uygulasa bu demektir ki şehirde yaklaşık bin yangın çıkar.

-Evet, evet, mükemmel bir fikir...bin yangın?

-O zaman Türkler akıllarını kaybederek oradan oraya kaçarlar...dağlara doğru. Böylece kıyıcılar bizi unutarak kendi aileleri ve zenginliklerini kurtarma işleriyle uğraşırlar diye bağladı babası.

-Hükümet dahi buradan kaçır...arşivleri bir başka yere taşır ve tüm şehir küle dönüşür dedi Gurgen.

-Fakat ateşe vermekle birlikte, bizden daha önce seçilmiş cesur erkek çocuklardan oluşturulmuş ekip yakın şehirlerden yardımcı güçler gelmesin diye tüm telgraf tellerini keser, İstanbul ise bu konuyla ilgili haberi geç öğrenir. –yüksek tonda duyuldu babanın sesi.

-Böyle de olmalı.

-Eh öyleyse git ve konuş.

-Önce kimin yanına gideyim?

-Setrak Efendi Esayan'dan başla, o akıllı adamdır.

-Deneyelim dedi Gurgen ve adeta evden dışarı uçtu.

Gurgen'in evden dışarı çıkmasından sonra, babası kederli düşüncelere daldı. "Başka çıkış yok ...bin yerden fışkıran yangın alevlerinin iri dilleri tüm şehri sararak onu küle dönüştürür...Bu gibi büyük bir alanı kaplayan yangın zamanı hiçbir Türk deniz kıyısına inmez. Onlar sadece kendi aileleri ve zenginliklerini korumayla ilgilenir, geride bulunan belli belirsiz askerler hiçbir zaman yangını söndüremez...Evet, biz bu planı uygulamalıyız. Asırlardır çekilen acılara ve kıyımlara yeter artık...Bundan böyle katlanamayız. Artin Sarkisyan bu gibi tehlikeli düşünceler içersindeydi ki Gurgen yüreği kalkmış bir şekilde içeri girdi.

-Hayır baba, ben yarıyoldan geri döndüm, sana anlatmak için ki ben senin düşüncenle hemfikir değilim dedim Gurgen.

-Ne oldu?

-Hiçbir şey.

-Seni kim caydırdı?

-Beni masum Rum halkı caydırdı.

Gurgen'in babası bir an elini alnına götürdü ve ayağa kalkarak oğlunu öptü.

-Sen haklısın oğlum...

-Bu imkansız baba dedi Gurgen devam ederek. Biz şehirde yaşayan 20 binden fazla Rum emekçilerin zarar görmelerini de hesaba katmalıyız. Elbette Türk halkı da suçsuz.

-Ben bu son dediğinle aynı fikirde değilim dedi babası.

-Herneyse.

-Fakat sana kim rastgeldi ve birşey söyledi? Diye sordu babası.

-Hiç kimse, sokakta gittiğim zaman çocuklarıyla birlikte giden Rum tanıdıklarımı gördüm. Ben o korkunç, yokeden yangın gerçeğini kafamda resmettim. Buna Rumlar da kurban gidecekti.

-Ben ise bir iğnenin bile Türke kalmaması için evimi yakarım dedi babası kararlı bir tonla.

-Bunu sen bilirsin, olsa da yararsız bir şey olur.

Artin Sarkisyan ile oğlu arasında geçen bu konuşmadan on gün geçmeden 1915'in 17 Haziran sabahı Trabzonlu Ermenilerin amansız, görülmemiş kitlesel sürgünü ve kırımı başladı.

Artin Sarkisyan kendi dediğini gerçekleştirdi. O, geceleyin evini yaktı ve sabahtan da sürgüne gidenlerle birleşti. Gurgen ise bir Türk hanımı gibi, çarşaf giyerek ve yüzüne gelinlerin kullandığı tülbenti çekerek başıboş dolaşmaya başladı ve harabeye dönmüş Ermeni evlerinde saklanmaya başladı. Belinde ise tabanca ve bıçak bulunduruyordu. Ne pahasına olursa olsun Trabzon valisi cellat Cemal Azmi Paşayı öldürmeye kararlıydı.

Bir gün, Paşa işine giderken gizlenen Gurgen onu tesbit ediyor, ona onbeş adım yaklaşıyor, tabancasının kabzasını tutuyor. Silahı çarşafın altından çıkartmak ve

ateş etmek isterken o an birkaç Türk şüpheli kadın ayağında erkek ayakkabısı bulunduğunu fark ediyor. Onlar Gurgen'in üzerine atlıyor ve arkadan dolanıp tabancayı elinden alıyor, tülbenti yüzünden çıkarıyorlar. Çevrede yürümekte olan Türkler bunu görerek, toplanıyor ve öldüresiye darbeler vurarak linç etmeye başlıyorlar Gurgen'i ve yarı ölü bir vaziyette düşüyor.

Canlı şahitler ve resmi belgeler, Türkiye'nin Savaş Bakanı Enver Paşa ile İmparator Wilhelm'in özel temsilcisi General Liman Von-Sanders'in 1915 yılının Haziran ayında İstanbul'dan Trabzon'a gittiklerini onaylamaktadır. Bu iki gulyabaniler Trabzon valisi Cemal Azmi Paşa, İttihat başkanı Nayil Bey ve İstanbul'dan gelen "İttihat ve Terakki" partisinin baş sekreteri, haydut Mithat Şükrü Bey'le birlikte Trabzon vilayetinin eksiksiz tüm Ermenilerin eşi görülmemiş korkunç kıyımını ve sürgününü organize ettiler. Küçük çocukları zehirleyerek öldürmek gibi korkunç kıyımı organize eden "baştabib" Şükrü Bey'di. Taşnak lideri Karegin Khajak'ın övdüğü Türk "İttihak ve Terakki" partisinin liderleri işte böyle iğrenç suçlar işlediler ve "Taşnaklar bunlarla el ele vermişlerdi".

1915 yılında Türkiye'deki Ermeni kıyımı ve sürgününün bir benzeri bulunmuyordu. Bu kez tüm dini topluluklara bağlı Ermenileri, aynı şekilde Katolik ve Protestanları da hiçbir ayırım gözetmeden öldürdüler ki bu sonunculara belirttiğimiz gibi 1895-96 yıllarındaki genel kırımlar sırasında el sürmemişlerdi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1915'de Türkiye'nin Savaş Bakanı Enver Paşa, Wilhelm'in özel temsilcisi, Alman Fon Der-Golts Paşa *, ***Türk hükümeti Fon Der-Golts'a onursal "Paşa" ünvanını vermişti.** generaller İsmail Paşa, Hakkı Paşa ve 10 Alman üst rütbeli subaylar İstanbul'dan İzmir'e gittiler, burada tanınmış zengin Ermeni Kuyumcuyan'ın büyük evinin gösterişli salonunda İzmir cephesinin güçlendirilmesi ve gelecekteki savunma faaliyetleri hakkında gizli görüşmede bulundular.

Aynı zaman içersinde Rus ordusu Kafkasya cephesinin birkaç bölümünde ve peşpeşe stratejik önemi bulunan şehir ve bölgeleri ele geçirerek ilerliyordu. 1916 yılının 3 Şubat'ında Rus ordusu Erzurum'u ele geçirdi, 1916 yılının 6 Nisan'ında ise General Liakhov komutasında, Türk ordu komutanı Avni Paşa'nın kuvvetlerini ağır yenilgiye uğratarak Karadeniz kıyısındaki en büyük Türk şehri Trabzon'u ele geçirdi.

Trabzon Rus ordusu tarafından ele geçirildiği haberi duyulduktan sonra, 1916 yılının baharında Krasnodar'dan oraya doğum yerim Trabzon'a hareket ettim.

Amacım ailemi, üç kızkardeşim ve onların 16 çocuklarını, nihayet akrabalarım ve arkadaşlarımı aramak ve bulmaktı.

Şehre girdiğimde ve birkaç zikzaklardan sonra, dar sokaklardan evimize gidiyordum ki korkunç, müthiş bir manzara gözlerimin önünde belirdi. Ermeni zanaatçıların harabeye dönmüş evleri, dükkanları ki bunların sahipleri yoktu...Bunlardan çoğu sürgün yolunda öldürülmüştü. Çoğu da açlıktan düşmüş, yakıcı çöl sıcağında ölmüşlerdi. Küçük çocukların bir kısmı torbalara konulmak suretiyle geceleyin Karadeniz'e atılmış, kadın ve kızların çoğu süngülenmiş, güzelleri ise kaçırılmış...Trabzon-Erzurum yolu üzerindeki Hamsiköy'de kazılmış büyük bir çukura 3-7 yaşlarında yaklaşık 500 çocuk Türkler tarafından diri-diri gömüldü. Bu büyük mezarlık gömülen çocuklar son nefeslerini verene kadar iki saat boyunca deprem gibi sarsıntı geçirmiş. Bu kurbanlar arasında ayrıca üç kızkardeşimin 16 çocuklarından birkaçı da bulunuyordu.

GERİLEMİYEN ŞOĞİK

İşte o korkunç kıyım zamanında Trabzon'un "Küçük Meydan"ında yaşayan Garekin Gasparyan'ın karısı Takuhi on ve oniki yaşlarındaki kızları Şoğik ve Zepyür'ü kendi uzun yıllardır komşusu olan Türk ailesine teslim eder ve yalvaran bir şekilde ricada bulunarak çocuklarını saklamasını ister.

Takuhi'nin kendisini ise polisler "Küçük Meydan"dan sürülen Ermeni grubuna katar. Zorla götürülen Takuhi kızlarından ayrıldıktan sonra arkasını dönerek çocuklarına seslenir.

-Sizi göreyim, benim sevgili kızlarım, kendinize iyi bakın, birbirinize yardım edin, birbirinizden ayrılmamaya çalışın ve beni unutmayın ayrıca Ermeni ulusunu unutmayın...Bu sözlerden sonra ana ve kızları hüznün ve keder içersinde ağlayarak son kez öpüşürler.

Birkaç dakika sonra "Küçük Meydan"dan sürgüne gidenlerin grubu Şoğik ve Zepyür'ün gözlerinden kayboldu.

-Annemizi nereye götürdüler? Diye Zepyür Şoğik'e sordu.

-Ermeni mezarlığı doğrultusuna diye cevapladı Şoğik.

-Niye ağlıyorsun Şoğik?...

-Anamız sadece bizi düşündü kendisini değil, onun için...

Bu konuşmalar sırasında evin Türk sahibesi iki yetime yaklaştı ve başlarını okşuyarak onları yandaki odaya götürdü.

Çok geçmeden, Rus zafer ordusunun birlikleri Trabzon'u ele geçirdi. Türk sakinlerden çoğu, kafalarını yitirmiş bir durumda kara yoluyla batıya İstanbul, Samsun, Ankara, Bursa, istikametlerine doğru kaçmaya başladı. Zepyür'ü ve Şoğik'i saklayan aile de kaçan aileler arasındaydı ve aile İstanbul'a yerleşti.

1918 tarihinde savaş sona erdiğinde, Ermeni emekçiler Türklerin evlerinden Ermeni çocukları toplayarak yetimhaneye yerleştirdiler. İşte o zaman (1919) Zepyür'ü aynı şekilde, İstanbul'daki Ermeni yetimhanelerden birine yerleştirdiler.

Daha yeni bir ay dolmuştu ki, bir gün küçük bir suç için yetimhanenin bayan yöneticisi Zepyür'e son derece kızar ve ona ağır bir ikazda bulunur. Bu, kızın hayatında yaşadığı ilk gurur kırıcı durumdur ve bunun için Zepyür küser, üç gün geçmeden yetimhaneden kaçarak kendisine bakan aileye geri döner.

-Zepyür niye geldin? Diye şaşkınlık içersindeki evsahibesi sorar.

-Ben orada kalmak istemiyorum diye cevaplar kız.

-Ne oldu?...Hayırdır diye sorar Türk hanımı.

-Bana karşı çok kötü davranıyorlar.

-Örneğin ne yapıyorsun da kötü davranıyorlar diye sorar Türk hanım.

-Her şey için konuşuyorlar...

-Boşver...sana iyi bakmaları için biz onlara söyleriz, sen geri dön diye nasihatte bulunur Türk hanım.

-Hayır ben bundan böyle oraya gitmem, anam beni size emanet etti bakmanız için.

-Doğru, fakat...

-Hayır ben gitmem, sizin yanınızda kalacağım der Zepyür kararlı bir şekilde.

Zepyür bir daha dönmez yetimhaneye. O Türk ailede kalır.

Rus ordusu Trabzon'dan geri çekildiğinde Zepyür'e bakan Türk aile de yeniden İstanbul'dan Trabzon'a geri döner. Zepyür de yanlarındadır.

1920 yılında 47 yaşında bir Ermeni erkeği Amerika'dan İstanbul'a gider ve 17 yaşındaki Şoğik ile evlenir ve Amerika'ya geri döner. Şoğik kocasının yaşının uygun olmadığını hissetmesine rağmen buna katlanır çünkü diğer taraftan yetimhanenin kapalı hayatından kurtulduğunu ve rahat bir hayat süreceğini düşünmektedir.

Fakat böylece Şoğik hayal kırıklığına uğrar.

Kendi yaşına ve mutlu karakterine uymayan, kiskanç koca hergün Şoğik'in başına bela oldu.

-“Şoğik, niye Setrak'ın yanında yüksek sesle güldün?.. niye etrafına bakmıyorsun, kim var kim yok? kendine çekidüzen ver!..” Ve bu tüm kiskanç kötü düşünceli kuşkuları daima tokatlar ve dayak, sıkça da aşağılık, sokak küfürleri takip ediyordu. Şoğik doğal, sevecen, parlayan yüzü hüzne dönüşmüş, bunun sonunda da zalim kocasından kaçarak iyi yürekli bir Ermeni ailesine gitti. Burada üç yıl evin bir üyesi gibi yaşadıkten sonra kendine uygun bir koca buldu.

Zepyür'ü koruyan Türk ailesi Trabzon'a ekonomik olarak çökmüş, çok kötü koşullarda geri döndü. O yıllarda Trabzon'un alış-veriş meydanı sessizliğe bürünmüştü. Daha yurtdışından ilk ihtiyaç malları ithal edilmemişti. Zanaatçılar ise yeteri kadar hammadde yokluğundan dolayı günde en fazla iki saat çalışıyorlardı. İşte bu koşullarda Zepyür'e bakan Türk ailenin hanımı kendi son altın ziynetlerini satarak Zepyür için çorap ören makine satın aldı. Zepyür üç gün içersinde nasıl çalışacağını öğrendi ve bundan sonra gece-gündüz çalışarak ailenin tamamen geçim masraflarını karşılamaya başladı. Zepyür ev içinde çalışan tek fert olarak hepsinin göz nuru olmuştu. Çok geçmeden bir genç Zepyür'e evlenme teklifinde bulunur. Kız bunu olumlu karşılar ve kocasıyla birlikte Trabzon'dan Erzurum'a yerleşir.

Şoğik'in ikinci kocasının mütevazi bir yapısı vardı. Dürüsttü ve insansever. Karısıyla birlikte kanter içersinde çalışarak kendi geçimlerini sağlıyor ve biraz da köşeye koyacak kadar para kazanıyorlardı.

1958 yılında Şoğik gribe yakalandıktan ve iyileştikten sonra biraz sinir hastalığına yakalandı. Onu tedavi eden doktor belli bir süre hava değişimi için

başka yerlere gitmesi tavsiyesinde bulundu. Şoğik kendisinin yeni yerlere gitme sorununu kocasına açar.

-Biliyor musun hava değişimi için Sovyet Ermenistanı'na gitmeyi ve oraları görmeyi planladım der Şoğik.

-Mükemmel bir fikir, seni destekliyorum git ve ülkemizi görerek sevin der kocası.

-Fakat Trabzon'a gitmeye niyetim var Zepyür'ü bulmam için.

-Oho!.. -şaşırmış bir durumda haykırırcasına bağırdı ve devam ederek- anlıyor ve destekliyorum Ermenistan'a gitmeni, fakat 43 yıl sonra kızkardeşini araman için Trabzon'a gitmende hiçbir anlam bulamıyorum.

-Evet! Kızkardeşimi bulmaya umudum var ve denemek istiyorum- diyerek kararlı bir tonla konuştu.

-Bu mucizeyi aramak gibi birşey olur.

-Hiç bir mucize...

-Ben tekrar ediyorum. Ermenistan'a gitmeni destekliyorum fakat Trabzon'da olmanı anlamsız buluyorum. Özellikle de o kadar uzun yolculuktan sonra hastalığın tekrardan nüksedebilir- der kocası.

-Ben tüm ruhumla kararlıyım kesinkes gideceğim ve bana öyle geliyor ki bu yolculuk ruhumda yuvalanmış 43 yıllık sisi aydınlatacak- diyen Şoğik ağlamaya başladı.

-Sen bilirsin Şoğik can, akrabalarını bulmak gibi dürüst duyguların nasıl isterse öyle davran- der kocası.

İlgili bu konuşmadan üç gün sonra, 1 Haziran 1958 tarihinde Şoğik turist olarak bavulu elinde bir fotoğraf makinesi sol omuzuna asılı vaziyette okyanus gemisine bindi.

Şoğik önce İtalya'ya gitti, sonra Yunanistan'a ve sonra da İstanbul'a geçti. O İstanbul'un Galata limanından gemiden indiğinde gümrük girişinden içeri girdi. Bir Türk yetkili onu durdurdu ve el çantasını açtırarak, aramaya başladı. Şoğik Türkçe "ne oldu ki..." diye söylendi. Aramayı yapan kişi turistin gözlerine baktı, sonuncusu

da aynı şekilde uzunca onun gözlerine baktı ve Türk yetkilinin yüz hattında herhangi bir tanıdık çizgiler gördü ve içinden birkaç kez şöyle seslendi “sanki bunu tanıyorum...fakat nerede görmüş olabilirim?..Ne zaman...Şoğik bu düşünceler içerisinde gümrükten çıktı. O İstanbul’da 7 gün kaldı ve bu süre içerisinde beğendiği güzel manzaraların fotoğraflarını çektikten sonra Trabzon’a yöneldi.

Gelecekte Şoğik, gümrük çalışanının 43 yıl önce kendisine sahip çıkan Türk ailesinin oğlu Ahmet olduğunu anlayacaktır.

ŞOĞİK KENDİ DOĞUM YERİNDE

Trabzon’da yazları korkunç sıcak ve bunaltıcı olmaktadır.

Şoğik bu şehre Temmuz ayının en sıcak ve bunaltıcı bir gününde vardı. Başladı düşünmeye, “Nereye gideyim?..Kime sorayım?..Kime ve ne hakkında?..yanından geçip gitmekte olanlar kendisine yabancı insanlar...Ben burayı 43 yıl önce terkettim, on yaşındayken, beni kim tanıyabilir...Şehirdeki Ermeniler ise tümünden kırıldılar. Kızkardeşim Zepyür hakkında ben kime sorup-soruşturayım...”.

İşte bu dalgalı düşünceler arasında o, şehrin büyük meydanında durdu ve biraz ötedeki “küçük meydanı” hatırladı. Kendi evleri burada bulunuyordu. O, ev tarafına gitmedi, fakat kendi çocukluğunun geçtiği kendilerinin o köşeyi hatırladı. Burada Dikranuhi ile sık sık beş taş oynuyorlardı...O, daha Amerika’dayken duymuştu ki Dikranuhi Ermenice konuşan bir Rum genciyle evlenmiş ve Trabzon’da kalmıştı. Şoğik uzun sorup-soruşturmalarından sonra bir şekilde Dikranuhi’yi buldu ve kız arkadaşlar olarak özlemle birbirlerine sarıldılar.

-Şoğik can hoş geldin...

-Hoş bulduk...

Onlar, ele avuca sığmaz bir mutluluktan dolayı ağladılar.

-43 yıl geçti...

-Evet...Ne var ne yok diye sordu Şoğik.

-Hayat çok ölü geçiyor.

-Görüyorum...Burada ne kaldı bizi sevindirecek? Dedi Şoğik.

-Sen onu söyle o kadar uzak yerden neden geldin? Okyanuslar ve denizler aşarak, seni buraya ne çekti? Merakla sordu Dikranuhi.

-Aramak için geldim...

-Kimi?

-Zepyür'ü.

-43 yıl sonra?..

-Ancak bir olanak yaratıldı.

-Senin gelişin Şoğik can sanki bir rüyaya benziyor- dedi Dikranuhi ve ekledi-
ablacığım git yandaki odada yat, dinlen.

Şoğik bunu kabul etti ve odaya girdi. Uzanıp arkaya yaslanarak geniş sedirin üzerinde uyumaya çalıştı, fakat gözlerine uyku girmedi. Odada bulunan eşyalar ve duvarlarda asılı resimler yeni, ızdırap dolu hatıraları canlandırdı. Onun gözlerinin önünden, biri birbirinden korkunç, birbirinin ardından 1915 yılının büyük soykırımın korkunç resimleri geçiyordu...Şoğik komşunun kurt köpeğinin bam sesli havlamasıyla kendine gelerek kurduğu hayal aracılığıyla geçen içkarartıcı resimler zinciri kesintiye uğradı. O yataktan kalktı ve Dikranuhi'nin yanına gitti.

-Niye uyumadın? diye sordu hanım arkadaşı.

-Çekilmez, çok sıcaktı, odada yalnızlık havayı daha da boğucu yaptı. Hayır, yalnız kalmak istemiyorum. Sokağa çıkıp biraz dolaşalım dedi Şoğik ve onlar evden dışarı çıktılar. Tam bu sırada Şoğik yün ağaran bir ustayı gördü ki, çöküp oturmuş güzel bir yorgan dikiyordu. Kızarkadaşlar dükkanın girişindeki tahtadan eşiğe oturdular ve merakla ustanın çalışmalarını izlediler. Yaklaşık 20 dakika baktıktan sonra, ustaya hoşçakal deyip gidecekleri sırada, Şoğik şaşkınlık içerisinde fotoğraf makinesinin kaybolduğunu farketti.

Fakat makineyi kim çalabilirdi?

Küçük, yaramaz hırsızların götürmüş olacağını varsaydılar.

Dikranuhi bunun bir hırsızın işi olduğu düşüncesini belirtti ve dayattı.

Fakat tanınmayan bir kişi tarafından belirtilen üçüncü bir düşünce vardı ki ülkenin güvenlik organlarının ajanları çalmış olabilirdi. Çünkü Şoğık'ın ne gibi yapıların ve manzaraların resmlerini çektiğini tesbit edip, belirlemektir.

O gün Şoğık ve Dikranuhi pazarda döner yiyip, yorgun bir şekilde eve döndüler.

-De söyle Dikranuhi iyi bir şey söyle- diye rahatsız bir şekilde söylendi Şoğık.

-Ne diyeyim...ben de bilmiyorum.

-Hiçbir şey duymadın mı? diye sordu Şoğık.

-Eh Şoğık can, 43 yıl sonra şey mi arıyorsun?

-Hiçbir insandan birşey duymadın mı?..

-Örneğin, bundan bir ay önce Erzurum'dan bir kadın geldi ve benimle tanıştı.

-Kimdi, niye gelmiş?

-Ermeniydi.

-Niye gelmiş?

-Eh, çokları gelip-gidiyor Şoğık can.

-Fakat niye geldiğini anlamadın mı o eskiden Ermeni olan kadının?

-O kendi doğduğu köyü tekrardan görmek için gelmişti- dedi Dikranuhi.

-Hangi köyü?

-Krobi.

-Kropi mi?

-Evet

-Sonra ne yaptı.

-Sonra hiçbir şey.

-İlginç...

-Nesi ilginç? -Diye sordu Dikranuhi.

-O Krobi köyü bizim köyümüzdü- dedi Şoğik.

-Sizin Krobi'de eviniz mi vardı?

-Evet, fakat söyle, o kadın kimin yanında kaldı diye sordu Şoğik.

-Alilerin evinde.

-Dikranuhi can bu dakikadan itibaren göğsümde fırtınalar yükseldi- diye hüznle söylendi Şoğik.

-Sana neler oluyor? niye yüzün bir çeşit değişti? -Diye sordu Dikranuhi.

-Sen onu söyle, o kadın sonra ne yaptı, geri mi döndü?..

-O birkaç gün kaldıktan sonra, Erzurum'a geri döndü dedi Dikranuhi.

-Senden rica ederim gel onun kaldığı o eve gidelim dedi Şoğik.

-Bugün yorulduk, özellikle de sen uzun bir yoldan geldin, uykusuz kaldın, yarına bırakalım.

-Yok, sevgili Dikranuhi, bundan böyle sabredemem...O benim kızkardeşim Zepyür'dür ki Krobi köyüne gelmiş, çabuk gidelim...

Şoğik ve Dikranuhi Alilerin evine gittiler. Şoğik kendisinin geldiğine dair kızkardeşine haber yollaması için Ali'den Erzurum'a bir telgraf yollaması ricasında bulundu. Ertesi gün Erzurum'dan haber geldi "bizim gelmeye imkanımız yok. Siz buyurun, gelin bize."

Trabzon'da 7 gün kaldıktan sonra Şoğik otobüsle Erzurum'a hareket ederek kızkardeşi Zepyür'ün evine gitti.

Tam 43 yıl sonra, iki kızkardeş hem hüznü hem de yürek yakan on gün birlikte yaşadıkten sonra ayrıldılar. Şoğik gözyaşları içersinde kızkardeşine veda ederken Ermenistan'a geçmek için otobüsle Tahran'a hareket etti.

İran yolunda şoför Şoğik'in yabancı ülkeden gelen bir Ermeni turist olduğunu anladıktan sonra arabanın radyosundan Erivan'ı bulur. Radyodan Ermeni halk şarkıları duyulur. Kendisine yakın bu melodileri duyduktan sonra Şoğik'in mutluluğunun hattı hesabı yoktur.

Şoğik, vatanı Erivan şehrinde hayranlık ve mutluluk dolu günler geçirdi.

Nerede desen olmadı ki o? Tüm kültür ve sanat evlerinde bulundu. Ermeni halkının yüksek değerdeki üretimini gördü, yüksekokulları gezdi, Eçmiatsin, Sevan, Geğart'a gitti, müzelerde bulundu.

-Tüm bunlara ben doğrusu hayran kaldım. Ne zaman Amerika'ya ulaşırsam tüm bu zaferler hakkında anlatacağım dedi Şoğik ve 1958 yılının 7 Ekim'inde Erivan'dan Amerika'ya hareket etti.

KUZEY KAFKASYA'DA

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi 1917 tarihinde Trabzon'da bulunduğum sırada gerçekleşti. Devlet yönetim organlarının seçimleri başladı. Ben ve Kafkasya ordusunun Türkistanski alayının telgraf bölümüne ait birkaç Bolşevik askerleri Bolşevik partisinin önerdiği No:5 listesine oy verilmesi için yoğun bir propagandaya giriştik.

Uzun aramalardan sonra, akrabalarımın hiçbirini bulamadan morali bozulmuş bir şekilde 1917 yılının sonbaharında Tiflis'e hareket ettim. 1918 yılının baharında ise buradan Kuzey Kafkasya'ya geçtim.

Tüm stratejik yol boyunca Meskhet'ten Kazbek'e kadar göç eden Ermenilerin kervanları seyrediyordu. Türk askeri birliklerin saldırı tehlikesinden kaçıyorlardı. Birkaçı arabalarla, başkaları atarabaları ve bazıları ise yayan Kuzey Kafkasya'ya gidiyorlardı. Fakat bu stratejik yol dahi sefil Ermeniler için güvenli değildi. Vladikafkas'a ulaştıktan sonra birkaç arkadaşlarla Armavir'e gittik. Burada parti komitesi bizi işe koydu.

1918 yılının yazı Beyaz Ordu birlikleri Krasnodar şehri ile birlikte Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra Kuzey Kafkasya Bolşevikleri yönetiminin merkez organları Pyatigorsk şehrine taşındı. Hükümetin baş temsilcileri arasında Rubin, Dunayevski, Kraynin, Kevork Atarbekyan ve diğerleri bulunuyordu.

Burada belirtmekte yarar var: Gurgen Haykuni o zamanlar Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyetinin Merkez İcra Komitesi başkanlık üyesi ve aynı zamanda Kuzey Kafkasya Uluslar konusunda Halk Komiseriydi, Aram Şahgeltyan ise Ulusal konusunda Halk Komiserliğinin Pyatigorsk, Hovhannes Banahyan Gyorgiyevski,

Gevork Artsruni Kislovedsk ve ben Esentuk Ermenileri bölümlerinin komiserleriydik.

O aynı zamanlarda Pyatigorsk'ta yayınlanmakta olan "Kızıl Günler" gazetesinin redaktörlüğünü ise Şavarş Amirkhanyan yapıyordu. Hakop Hakopyan, Gurgen Haykuni, Karo Halabyan, Tadevos Mandalyan, Aram Şahgeltyan, ben ve diğerleri gazetesinin çalışmalarına katılıyorduk.

"Kızıl Günler" sayılarının birinde benim Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin 1. Yıldönümüne adanmış bir şiirim yayınlandı.

O zamanlar Maden sularının parti komitesinin sorumlu sekreteri Grigori Anjiyevski adlı ateşli, canlı, geri adım atmaz aydın bir yöneticiydi. Burada belirtmek gerekir ki, gelecekte, pekçok gelişmelerden sonra, Maden suları Beyazların eline geçtiğinde Anjiyevski Bakü'ye kaçarak burada gizli koşullarda çalışmaya başlıyor. Daha sonra o Bakü'de Musavatçılar tarafından farkedilerek tutuklanıyor, Pyatigorsk'a yollanıyor ve burada da onu asıyorlar. Maden sularında Sovyet iktidarı kurulduktan sonra Pyatigorski'nin baş sokağında komünizmin bu ateşli savaşçısı Anjiyevski'nin büstü dikildi.

BİZİM MARUSYA

Politik savaşların en sıcak döneminde Kuzey Kafkasya'da Marusya* tanınmış bir isimdi ve tüm kent sakinleri, olsun Bolşevik taraftarları, olsun karşıdevrimciler bunun hakkında duymuşlardı.

***Bolşeviklerden ayrı beyaz ordunun da kendi "Marusya"sı vardı.**

Marusya zayıf yapıda, orta boylu, yumurta yüzlü, kısa ve sarışın saçlarıyla ve parlayan mavi gözleriyle 30 yaşlarında bir Rus kızıydı.

O kısa ayakkabılar, erkek pantolonu ve bir kırmızı bluz giyiyordu. Elinde daima bir kamçı tutuyor, belinde tabanca ve bir bomba saklıyordu. Onu çok sık at sırtında görmek olasıydı, özellikle de kavgalar sırasında.

Beyaz Ordu elinde bulunan herhangi bir şehirde ve onların sempatanları olan aileler yaramaz çocuklarını susturmak ya da korkutmak için "Rus Marusya gelir, evimize girer" diye anlatıyorlardı.

Ne zaman bir yerde Marusya'nın kendi yakınlarında bulunduğunu duysalar, gerçekten de büyük-küçük herkes bu efsanevi kızı görmeye koşuyorlardı. Onu

çocuklar ve kızlar, hatta küçük çocuklar karşılıyor, bu “korkunç” Marusya onlarla dostça, sakin ve ilginç sohbetlerde bulunuyordu. O küçükleri çok seviyordu. Boş kaldığı zamanlar onlara kavgalar ve gelecekteki insani yeni mutlu hayat hakkında anlatıyordu. Marusya’nın artılarından biri de çok açık dille, resmedilmeye değer kolorit ifadeyle kendi anlatılarının içeriği çocuklar ve kızların ruhuna işliyor olmasıydı. Gençler, ayrıca hep kızıl atının üstünde bulunuyor olması, tüfeği omuzuna asılı, tabancası belinde, kızıl kordelalı bandanası başında, hareketli, sempatik yüzlü bir çocuk olması nedeniyle de Marusya’ya sevgiyle yaklaşıyorlardı. Bu, Volodya’ydı, babası ise savaş meydanından geri dönmeyen demirci Kostiyandır.

“Sosyalist” Kerenski hükümeti “savaş karşıtı konuşmaya, bolşevik propagandası yapmaya yeltenen” yüzlerce, binlerce askeri kurşuna diziyordu. İşte bu kurşuna dizilmiş binlerden biri de Volodya’nın babasıydı.

DERYAN PYİTAGORSK’TA

Eğer yanılmıyorsam Vahan Deryan 1918 yılının Eylül sonlarında Piyatigorsk’a geldi. Aram Şahgeltyan beni Deryan’la tanıştırdı.

Nedendir bilmem ben Deryan’ın-----bir adam olacağını sanıyordum. Fakat daha sonra öğrendim ki Deryan’ı çok az okumuş olduğumdan yanlış değerlendirmiştim.

Şair dış görünüşü itibariyle çok sakin, durgun, ağır bir adamdı. Fakat içten hiç de durgun değildi. Onun -----duygusal dünyası -----fırtınalıydı.

Deryan bende melankolik bir intiba bırakıyordu.

-Niye o öyle diye bir gün yoldaşlarımızdan Mandalyan’a sordum.

-Deryan zayıf bünyelidir. Ciğerlerinden zayıf onun için de öyledir- Diye cevapladı Mandalyan.

-Eğer öyleyse tedavi olması gerekir diye öneride bulundum ben.

-O kendisini hiç düşünmüyor, gerektiği gibi beslenmiyor. Görüyor musun? şair, politik kavganın en kızıştığı bu dönemde anormal koşullarda birkaç gün yol aldıktan sonra göçmenler, zavallılar ve hastahaneler için Moskova’dan Astrahan’a ilaç, elbise ve iâşe götürmüş, o sadece salt bir şair değil, dahası gerçek bir devlet-politika-toplum adamı, gerçek bir bolşeviktir- diye vurguladı Tadevos Mandalyan.

Burada Deryan'la olan görüşmem üzerinde durmak istiyorum. Biz, açık fakat soğuk havada bazen Piyatigorsk'un Tsvetnik'inde oturur sohbet ederdik.

-İlginçtir. Ekim devrimi Batı Ermenistan bölümünün hayatında ne gibi rol oynayabilir- şeklinde bir gün Deryan'a sordum.

-Ekim devriminin hiç şüphe yok ki, Batı Ermenistan bölümünün kurtuluşu için büyük önemi bulunmaktadır- diye cevapladı Deryan.

-Ahr Batı Ermenistanı Ermenilerinin büyük kısmı zaten kırıldı, kalan da İstanbul ve İzmir Ermenilerinden başka dünyanın hemen hemen tüm ülkelerine dağıldı diye cevapladım ben.

-Ne olursa olsun onların sorunlarını unutmamalıyız ve her koşulda çalışarak ilk etapta o zavallı halkın tekrardan Taşnakların pençelerine düşmesini engellemeliyiz ve onların yeni kötülüklerinin kurbanı olmamalılar- dedi Deryan.

-Bunun için de çok büyük çabalar gerekmektedir- diye cevapladım ben.

-Evet öyledir. Örneğin senin gibi Batı Ermenistanı'nın bolşevikleri partimizin ideolojilerini yayma işinde çok yararlı olabilirler. Tekrarlıyorum, özellikle Batı Ermenistanın bolşevikleri Batı Ermenilerini çok yakından ve iyi tanıdıklarından geniş kitlelere gitmeliler onlara Büyük Ekim Sosyalist Devriminin amaçlarını açıklamaya çalışmalılar- cevabını verdi Deryan.

Bu sorunlar hakkında gelecekte de biz birkaç kez daha konuştuk.

GÖÇMEKTE OLAN ERMENİLERİN DURUMUNDAN BİR RESİM

Beyazların kuvvetleri 1919 yılının Ocak ayında Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmını ele geçirmişti. Biz birkaç yoldaşlarla Vladikafkas'ta Ermeni göçmen ailelerini Krasnodar'a taşıyan yük trenine yerleştik.

Kaç kereler bu gibi hantal ve ağır hareket eden yük vagonları, olsun kışın en dondurucu soğukunda, olsun yazın bunaltıcı sıcaklığında pekçok Ermeni göçmenler bir şehirden öbürüne normalde beş saatte varacakken beş günde taşınıyordu. Bu göçmenlerden büyük bir kısmı Erivan'dan, Gümrü'den (Aleksandropol), Karakilise'den, Tiflis'ten, Bakü'den ve diğer şehirlerden Türk kuvvetlerinin Kafkaslarötesine yaptığı olası saldırıda terörize olduklarından kaçmışlardı.

Onların büyük bir kısmı gıda yetersizliğinden yıkık bir vaziyetteydi. Vagonların içinden çok sık ağır, çaresiz hastaların inilteleri duyuluyordu. Ölenleri açık arazide, rastgele bir yerde acilen gömüyor ve ilerliyorlardı. En çok da gerekli olan tıbbi müdahale ve ilaç yokluğundan----tifodan, -----, ishalden, çocuk hastalıklarından ölüyorlardı. Benim içinde bulunduğum yük vagonunda, birbirlerinin üstüne yığılmış yaklaşık 60 göçmen bulunuyordu.----- . Bir kaç ----hastalar vagonun zemininde yatmış vaziyetteydi.

-Biraz su yetiştirin, korkunç susuzluk çekiyorum dedi ölüm döşeğindeki hastalardan biri kendi çocuklarına.

-Nereden?...yok...can baba.

-Biraz...

-Yok, çorak arazi...

Akşamdı, hasta gıdasız, hiçbir yardım görmeden ağır nobalar içerisinde yatmaktadır.

Gündoğumunda hasta öldü. karısı, üç kızı ve iki küçük çocukları onu çevreledi. Ölenin yetişkin akrabaları, onu Vladikavkaz-Krasnodar yolunda gömdüler.

BEYAZLAR VE YEŞİLLER ARASINDAKİ KAVGALAR

O zamanlar Soçi yakınları general Denikin'in elindeydi.

1919 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Soçi bölgesindeki ormanlarda Naumov, Krilov, Vorobyov komutasında yeşil ordunun kuvvetli partizan birlikleri belirdi. Svetlyak, Balonkin ve diğerleri bunların yardımcılarıydı.

Yeşil ordu birlikleri genelde köylülerin verdiği gıdayla besleniyordu. Birkaç kez Sergeypol'un Ermeni köylüleri (bu köyde büyük çoğunlukla Ermeniler yaşıyordu) benim ve Stephan ile Hovhannes Arakelyan'ların aracılığıyla büyük miktarda gıda toplayarak gece atlara yükleyip bunları yeşillerin komutanlığına ulaştırdılar. Bundan sonra birkaç kez tekrardan köylülerden toplanan gıda partizanlara ulaştırıldı.

Denikin o bölgedeki yeşil birlikleri silahsızlandırmak ve yok etmek için her türlü yöntemi kullanıyordu. O bir gün kurmaylarından Yüzbaşı Petrov'u yeşillerin teslim olması koşulları hakkında görüşmelerde bulunması için partizan komutanlığına

yolluyor. Fakat Yeşil Ordu yöneticileri, Denikin'in bu sinizm kokan önerisine son derece kızarak "kanlarının son damlasına kadar savaşacakları ve zafer kazanacakları" cevabını verirler. Bundan sonra partizanlar ve Denikin kuvvetleri arasındaki savaşlar tekrardan alevlendi ve şiddetli bir hal aldı. Bu savaşlarda yeşil ordu komutanları Krilov, Naumov ve Vorobyov öldürüldüler.

Partizan komutanlarının küçümseyen tutumu karşısında kuduran beyazlar 1919 yılı Nisan ayının bir gününde Gürcü Plastunka köyünü topa tuttular. Onlar özellikle köyün kilisesine de birkaç bomba attılar. Burada çok sayıda inançlılar kendi dini ayinlerini gerçekleştiriyordu. Bu beklenmedik, ani korkunç tehlikeden korunmak için hem köyde hem de kilisede toplanmış inançlılar delirmiş bir şekilde yakındaki Ermeni köyleri ile ormanlara doğru kaçmaya başladılar. Burada Hovhannes Arakelyan ve başkaları belirerek çok hızlı bir şekilde Sergeypol'un Ermeni köylülerini ayağa kaldırarak gençleri mobilize ettiler ve ormanlarda saklanan komşu Gürcü emekçilerini kendi evlerine getirdiler. İki gün onları sakladıktan, yedirip içirdikten sonra, ortalığın sakinleşmesi neticesinde kaçkınları dostluk içersinde kendi evlerine götürdüler. Plastunka'nın bombalanması sırasında bir kaç köylü ölmüş, birkaçı da yaralanmıştı.

SERGEY MELİK-OSİPOV İLE GÖRÜŞME

1919 yılının Mayıs'ında ben Soçi'den Batum'a geçerek burada kendi toprağım eski tanıdık Krikor Makaryan'ın evinde konakladım. Sıradan hal-hatır sormalardan sonra Makaryan bana Sergey Melik-Osipov'un Kuzey Kafkasya'dan Batum'a geldiğini ve gizli çalışmalar yürüttüğünü söyledi.

-Onun burada bulunması çok iyi- dedim ben.

-Osipov'la görüşmek ister misin?- Diye sordu Makaryan.

-Elbette ve eğer mümkünse hemen bugün- dedim beni misafir edene.

-Ben şimdi gidip onu bulurum ve akşam karanlık basınca da buraya getiririm- dedi Makaryan.

Melik-Osipov'un herhangi önemli bir sebep nedeniyle yanıma gelmek istemeyebileceğini gözönünde bulundurarak en azından düşüncelerimi öğrenmesi için ona birkaç satır yazdım. Mektupta param olmamasına rağmen borçla da olsa doğduğum yere Trabzon'a gitmeye niyetli olduğumu belirttim. Ayrıca ben üç kızkardeşlerim ile onların çocuklarını da arayacağımı ifade ettim. Bunlardan başka

Osipov'a yazdığım birkaç satırlık mektupta Piyatigorsk Tsvetnik'teki eğer yanılmıyorsam 1918 yılının Ekim ayındaki benim ve kendisinin Vahan Deryan'la olan fikir alışverişimizi de hatırlattım.

Makaryan yazdığımı alarak hemen sokağa çıktı.

Burada hatırlatmakta yarar var; O zamanlar Batum'un hem politik hem de ekonomik hayatını İngiliz ordu birlikleri denetliyor, birkaç savaş gemileri de limanda demir atmış bulunuyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra, İngiltere İstanbul boğazlarını, Alexandred'i (İzmit) ve diğerlerini kendi denetimi altına almıştı. Fransız ordu birlikleri Kilikya ile Kuzey Suriye sınırı yakınlarındaki bölgeleri ele geçirmişti. İtalya ve Yunanistan Batı Anadolu'yu, Amerikan askeri filosu ise Karadeniz kıyısında bulunan büyük bir Türk şehri olan Samsun'u ele geçirmişlerdi.

Makaryan evden çıktıktan sonra onun daima karamsar karısı Anahit, savaşın korkunç sonuçlarının ağırlığı altında yaşayan Batum halkının kötü yaşam koşulları hakkında acıyla anlatmaya başladı. O ayrıca zorba ve küstah İngiliz askerlerinin ahlaksızlıkları hakkında şikayette bulundu. Bunlar gece-gündüz sarhoş sokakları arşınlarken yerli sakinleri görmezden gelerek her türlü düzen dışılık ve rezillikler yapıyorlardı.

-O namussuzlardan rahatımız yok- dedi Anahit.

-Bu geçici bir durumdur, onları buradan kovarlar- diyerek rahatlattım onu.

-Öyle bir güç var mı?

-Halk.

-Silahsız halk mı?

-Evet, o silahsız halk çok yakında bolşeviklerin önderliğinde büyük bir güce dönüşür ve *beyaz birlikleri* darmadağın eder- diyerek ben kesin bir inanç içersinde ifade ettim.

-Bizim tüm arzularımız tam da bu- diyerek mutlu bir şekilde ifade etti Anahit.

Bu söyleşi sırasında önceki Anahit'in 1916 yılından sonra çok değişmiş olduğunu tesbit ettim. Şimdi o soluk renkte, gözleri çukurlaşmış yüzünde ise kırışıklıklar belirmişti.

-...Ahr sadece gece değil gündüz bile serbest dolaşamıyoruz diye mırıldandı Anahit.

-Belki öyledir.

-Düşünün ki öyledir dedi Anahit.

-Kazanan kibirlenmiş.

-Şüphe etmiyorum, Anahit

-Gece ve gündüz sokaklar sallanan koyu sarhoşlarla doluyor ve gelip geçen vatandaşlara özellikle de kadınlara rahat vermiyorlar...

-Ve bu ahlaksızlar dizginlenemiyor mu?

-Onları kim dizginleyecek? Şehir sahipsiz kalmış, hatta askerlerin serseriliklerini cesaretlendiriyorlar.

-İngiliz sömürgeciler kendilerini daima öyle göstermişlerdir diye ekledim ben.

Gün kararmıştı. Ben bir önceki gece Soçi'den Batum'a geminin güvertesinde sürekli dolaşmışım, çünkü gecenin soğuk rüzgarından korunmak için yatağım yoktu, hatta doğru düzgün bir elbisem dahi yoktu. Param olmaması nedeniyle hiç olmazsa geminin üçüncü mevkisi için bile bilet alamamışım. İşte bu sebepten dolayı, Anahit'le konuştuğum zaman gözlerim benim iradem dışı kapanıp açılıyordu. Bunu fark eden ev sahibem Makaryan'ın geri dönmesine kadar yan odada dinlenebileceğim önerisinde bulundu. Ben teşekkür ederek odaya geçtim ve duvara dayalı dar divana uzandım. Uyandığım da saat zaten 10'u geçiyordu. Anahit çay hazırlamıştı. Masada sadece siyah ekmek ve bir parça da kurumuş peynir vardı. Yıkandım ve oturdum çay içmeye. Daha bir iki yudum içmişim ki, Makaryan'la birlikte kemikli, solgun suratlı iki kişi içeri girdi. Biri S. Melik-Osipov'du, diğeri ise Çar'ın sürgününden dönen Sahak Küreğyan'dı.* Sıradan hal-hatırdan sonra biz; ben, Osipov, Küreğyan ve Makaryan yan odaya geçtik.

*1) G.Makaryan bolşevik değildi fakat sürekli bolşeviklere yardım ediyordu.

2) S.Küreğyan son yıllarda Erivan'da yaşıyordu. O, 1945 yılının Mart ayında öldü.

Bizler Sarokini Piyatigorsk'ta gerçekleşen provokasyonu hatırladık ve Kuzey Kafkasya'da çok yaygın bir kaç bulaşıcı hastalıklar (-----tifo ve ---) hakkında konuştuk. Bu hastalıklar doktor ve ilaç yokluğu nedeniyle binlerce insanın hayatını almıştı.

-Sarokini'de gerçekleşen provokasyon hepimizi ---- dedim ben.

-Güvenlik birimleri onun hakkında çoktandır şüpheleniyorlardı fakat suçlayıcı belgeler eksikti dedi Melik-Osipov.

-O bizim devrimci cephemizi çökertmek için Koçubey gibi atak ve cesur bir savaşçıyı öldürmek istiyordu dedim ben.

-O zaman insanları iyi tanıyamıyorduk.

-Kızıl Ordumuz için silahımız yeretsiz dedi Melik-Osipov.

-Evet, oysa beyazlar Amerikan, İngiliz ve Fransız silahlarıyla donanıp savaşıyorlar.

Konuşacak ve anlatacak bitmez-tükenmez şeyler vardı fakat saat 24'e yaklaşıyordu, yoldaşların ise gitmeleri gerekiyordu. Osipov bana dönerek Batum'daki yeraltı bolşevik komitesinin benim Trabzon'a gitmemi ve akrabalarımı aramam için onay verdiğini bildirdi. Bana belli bir süre için İstanbul ve İzmir'e gidip Ermeni emekçileri arasında Büyük Ekim Sosyalist devrimi hakkında ajitasyon yapmam için görev de verilmişti. Bunu belirttikten sonra Osipov bana yol parası ile yukarıda belirtilen şehirlerde iş bulana kadar yaşamam için belli bir miktar para verdi. Onun verdiği kağıt paralar sadece Kerenski hükümetinin 40 rublileriydi ve ben bunu İstanbul borsasında Türk lirasına çevirecektim. Burada belirtmekte yarar var ki İstanbul borsasında sadece Kereski değil Çar'lık kağıt paralar dahi değerlendiriliyordu. Çünkü batılı kapitalist devletleri ile onların yandaşları Çar'lık generalleri Rusya'ya eski rejimin geri geleceği umudunu daha taşıyorlardı.

Ertesi gün, Makaryan'ın öncülüğünde limana gittim ve İngilizlerin denetimini atlattıktan sonra gemiye bindim ve Trabzon'a yol aldım. Batum'dan ayrılış anı bende hem mutlu hem de hüznü anılarımı uyandırdı. Hatırladım o günü, 1908 yılının Temmuz ayında tanınmış Taşnak karşıtı, Ermeni sosyal-demokrat Karekin Kozikyan (Yesalem) Ermeni sosyal-demokrat Ağasi Vardanyan ile bolşevik Dikran Mesyan birlikte yemek yedik ve akşam üstü Kozikyan'ı Odesa'ya uğurlamak için

limanda demir atmış Rus gemisine bindik. Uğurlama zamanı Ağasi Vardanyan “derdime ağlayın”ı okudu. Hiçbirimiz Ağasi’nin* böyle bir sese sahip olduğunu (tenördü) ve mükemmel şarkılar söylemesini beklemiyordu. Onun yüksek ses dalgaları çevreye yayılmış ve işte hemen hemen geminin tüm çalışanları bizi çevreleyerek, mutluluk içinde alkışlıyorlardı.

**Ağasi Vardanyan sonradan Sovyet Ermenistanı’nda yaşadı ve Erivan’da öldü.*

Ertesi gün, sabahın erken saatlerinde, gemi Trabzon’a ulaştı ve sahilden epey uzağa demir attı. Daha demir atılırken ben ---- yakınında durarak doğduğum yere şimdi benim ve tüm Ermeniler için hiç de çekici olamayan manzaralara bakıyordum.

İşte Bizans’ın karaya çalan her taraftan yosun kaplı eski kalenin sağlam kalmış kısmı gözlerimin önüne geldi ki içersine tamamen Türkler yerleşmişti. Kale dışında, şehrin çeşitli kısımlarında sadece Türkler ve Rumlar karışık yaşıyorlardı. Bu durumda, şehrin yaklaşık 16 bin Ermenileri neredeydi diye bir soru doğuyor. Bu konu hakkında zaten anlattım, onlar 1915 yılındaki Ermenilere yapılan büyük soykırıma kurban gittikten sonra ----- demokrat Trabzonlu Ermeni kısa bir süre için bile olsa burada oturabilir miydi? Biraz sonra şehir garnizonunun merkez denetleme noktasını geçtim. İşte bu binadan 1895 yılının 26 Eylül günü sabah saat 12’de Trabzonlu Ermenileri yoketmek için uğursuz borozanla işaret verilmişti. Tüm bunları görerek, çocukluk ve gençlik yıllarımda hüzünlü zamanlarını tekrar yaşadım. Ben ilk olarak Ermeni erkek lisesini ziyaret ettim ki Birinci Dünya Savaşı başlamadan Türk yeniçerileri burayı yakmış okulun çok eski, tarihi çok büyük değer taşıyan zengin kitaplığını alevler arasında küle döndürmüşlerdi. Biraz sonra şehrin güney kısmına yükseldim ve Boztepe denilen yeri gördüm. Tepenin yamacındaki aşağı kısmı Elağusa ya da Elekhusa diye anılıyordu. Bu kelimeyi yerli Ermeniler “yelek aysdeğ- çıkın buraya” anlamında kullanıyordu. Ermeni efsanesi şu şekilde anlatır: Ermeni krallar kralı Ardaşes, kendi çok sayıdaki kuvvetleriyle düşman karşısında iyi bir konum elde etmek için Erzurum’dan Trabzon’a inmiş ve askerlerine Elek huza “buraya çıkın” diye emretmiş.

O zamanlar Trabzon’da aynı şekilde İngiliz askeri yönetiminin denetiminde bulunuyordu. Şehirde sadece Ermenilere yapılan genel kıyım sırasında ormanlarda saklanan ve Türk silahlı kuvvetlerine karşı savaşmış o 20 Ermeni erkeği yaşıyordu. Onlar Rus ordusunun şehre girmesine kadar düşmandan başka çok zorlu doğa koşullarına karşı da direnerek ölümden kurtulmuş cesur ve zafer kazanan Rus

kuvvetleriyle birlikte şehre girmişlerdi. Bu Ermeniler arasında akrabalarımın akibeti hakkında çok sorup sorduğurdum. Fakat onlar hep bir onlar hep bir ağızdan Trabzon ve bağlı köylerdeki tüm Ermenilerin tamamıyla yok edildiği belgesini ileri sürüyorlardı.

TEKRAR İSTANBUL'DA

Trabzon'da iki gün kaldıktan sonra, düş kırıklığı içerisinde İstanbul'a hareket ettim. Açık denizde birkaç yunus balıkları gemimizle yarışa başladı. Bunlar gemilerden denize atılan artıklardan yararlanmayı öğrenmişlerdi. Gemi hiçbir limanda durmadan hız içerisinde Karadeniz'in durgun göğsünü yarararak ikinci günü öğleye yakın İstanbul boğazına girdi.

İstanbul'da üç gün kaldım. İlk günü benim ertelenemez işim Kerenski kağıt paralarını Türk lirasına çevirmek oldu. Hiçbir yüküm bulunmadığından gemiden iner inmez doğrudan borsaya gittim. Burada, Trabzon'dan çocukluk arkadaşım Karekin Meğavoryan'la güzel bir sürpriz neticesinde karşılaştım. O, borsada çeşitli işlerle uğraşıyordu.

-Beklenmedik bir şekilde İstanbul'da dedim Meğavoryan'a

-Benim aklımdan bile geçmezdi bu görüşmemiz dedi o.

-Kızkardeşlerin nerede? diye ilgilendim ben.

-Onlar Rusya'da bulunuyorlar diye cevapladı Meğavoryan.

-Peki sen nasıl kurtuldun kırımdan?

-Ben savaştan önce Trabzon'dan çıkmıştım dedi o.

-Peki kardeşin Zareh?

-O Trabzon'da kaldı ve öldürüldü...

-Söyle burda ne iş yapıyorsun diye sordum ona.

-Burada iş bulmak ve geçim sağlamak çok zor. Savaş sırasında vilayetlerden buraya o kadar insan geldi ki İstanbul doldu ve bunun sonucunda her şey zorlaştı. Evler korkunç derecede pahalı. Bir zavallı odanın aylığı 12 lira, yiyecek fiyatları ise çekilmez boyutta.

-Peki sen ne işle uğraşıyorsun diye tekrardan sordum.

-Borsanın birinde, diğerinin parasını değiştiriyorum. Çeşitli satıcıların buğday ve arpa gibi örneklerini gösteriyor tüm bunlardan bana birkaç kuruş kalıyor dedi Meğavoryan.

-Bir sözle geçimini bir şekilde idare ediyorsun...

-Vay o idare ettirmeye...ekmek parası kazanana kadar hastalanıyorum...daima ayakta oradan oraya koşuşturup duruyorum diye rahatsızlığını ifade eden Meğavoryan devamla

-Sen onu söyle ne yapıyor o bolşevikler? Sonu ne olacak?

-İyi olması lazım biz buna inanıyoruz...halk bolşeviklerin yanında dedim ben.

-Anlat bakalım Lenin nasıl bir insan? O ne biçim büyük devrimci öyle, onun ne gücü var ki herkes onun tarafına geçiyor.

-Evet, Lenin büyük bir bilimadamı ve büyük bir hümanisttir.

-Ne yapacaksa yapsın kardeşim yalnız çabuk yapsın...hepimiz de kurtulalım.

-Öyle de olacak, Lenin'in ideolojisi galip gelecek dedim ben.

Bu sohbetten sonra, kendi sorunumu ona ilettim, o özel bir canlılık göstererek paralarımı aldı, saydı ve bana burada birkaç dakika kendisinin geri gelene kadar beklememi söyledi ve gitti. Onun benim kağıt paralarımı Türk lirasına yüzde kaçla değiştirdiğini hatırlamıyorum sadece hatırladığım 20 dakika sonra Meğavoryan'ın geri dönüp sol elime 85 kağıt Türk lirası saydığıydı. Ben "Romanya" otelinde bir oda kiraladım ve dinlemek için yattım. Dinlendikten sonra beni üzen yakın geçmişteki soykırım olaylarını hatırlamak ve tekrardan yaşamak istedim. İşte bunun için de yayan ve çok kereler de küçük gemiler ve faytonlarla İstanbul'un çeşitli kısımlarını ve varoşlarını gezdim.

Ben Topkapı'da bulundum, burada 1453 tarihinde Osmanlılar ile Rumlar arasında yer alan sıcak savaş sırasında Bizansın son imparatoru 11. Konstantin Paleolog öldürüldü. İstanbul'u ele geçirdikten sonra Sultan Muhammet Konstantin'in başını kestirip bunu Sultan Beyazıt meydanında sergiler. Amaç düşmanın yenildiğini ispatlamaktır.

Helen geleneği şöyle der: Osmanlılar İstanbul surlarına yaklaştıkları sırada iki Helen saraylı kral Konstantin'in (kendileri yemek yemektedir) huzuruna çıkarlar ve derler "Ulu kral, düşman şehir kapılarına yaklaşmış ve yakında ele geçirebilir." Kral bunu duyduğunda alaylı bir şekilde yüksek sesle güler ve saraylılara eliyle tabak içersinde kızartılmış balıkları göstererek "Eğer bu balıklar canlanır ve uçarsa sadece o zaman düşman şehri ele geçirebilir."

Fakat ukala kralın bu cevabından bir saat geçmeden Osmanlılar birkaç yerden şehre girerler. Kral Konstantin bu durumu gördüğünde krallık pelerini çıkararak sıradan bir asker üniformasıyla kendi askerlerinin arasına karışarak Kutsal Romanos (şimdiki Topkapı) surlarında kararlı bir şekilde savaşa katılır. İşte o sıcak savaş sırasında bir arap asker kralı tanımadan hançerle öldürür. O aynı gelenek der ki, Osmanlılar şehre girdikleri sırada Ayasofya kilisesinde papaz diagon korteji eşliğinde horan etrafında dua ediyordu ve Osmanlılar tüm şehri ele geçirdiğinde kilise horanının önündeki tavandan kalın bir duvar aşağı inerek dua eden korteji dışarı çıkaran tüm çıkış yollarını kapatır. Papaz ve diagonlar kendi konumlarında taşlaşır. Bu sırada kilisede dua etmekte olan dindarlar bu mucizeyi görererek dehşet içersinde kiliseden dışarıya kaçarlar ve hepsi de Ayasofya'yı kuşatmış Osmanlılar tarafından öldürölür. Şehri nihayi olarak ele geçirdikten sonra Sultan Muhammet korumalariya birlikte Kral Kostantini sarayını ana girişinden içeri girer. Tüm yapıyı gezdikten sonra sarayda hiçbir insanın iznine rastlanmaz. Etrafında mezar sessizliği hakimdir. Çıkışa yönelir ve durur. Ve Fars şairlerinden birine ait sözleri hatırlayarak hüznle telaffuz eder.

Bu sarayın başına yuva kurulmuş.

İZMİR'DE

İstanbul'da iki gün kaldıktan sonra İzmir'e hareket ettim. Gemi Dardanel (Çanakkale) boğazından çok yavaş geçiyordu. Boğaz avrupayı asyadan ayırıyor, Marmara denizini ise Ege denizini ile Ege denizini birbirine birleştiriyordu.

Biz yolcular, 65 Km uzunluğundaki bu boğazı büyük bir ilgiyle izliyorduk. Boğazı ele geçirmek için Birinci Dünya Savaşında, emperyalist Anglo-Fransız devletleri ve özellikle İngilizler çok büyük insani kayıplar buldu.

Eski çağlardada Helles Pontos (Dardanel) askeri önemi bulunan bir bölge olmuştur.

İ.Ö. (492'de) bu alanlarda Helles Pontos'da ve onun yakın karasal kısımlarında ayrıca Ege denizinde Farslı (İranlı) Kiral Darehin binlerce kişiden oluşan ordusu Helen kuvvetleri karşısında bozguna uğradına tarih ispatlamaktadır. Gemimizin iki yanındaki ve ----- güverteler üzerinde duran ve çeşitli diller konuşan kadınlı-erkekli yolcular çorak ----- Dardanelin sağ ve sol tarafındaki kara parçalarına doğal pek çok tepeciklerini araştıran bakışlarla bakıyorlardı.

Parlak ve yıldızlarla dolu bir geceydi. Deniz çok sakindi. Sadece geminin içi sakin değildi. Tüm bölümlerinde yolcular ve gemiciler kümeler halinde söyleşiyor, dolaşıyorlardı. Gemicilerden bir kaçı ise ----- yanında oturmuş herhangi bir Fransızca şarkı söylüyordu. Ben İstanbul'dan İzmir'e giderken gemide İzmirli bir Rum öğretmenle tanıştım. Bu kişi İstanbul'da çalışıyordu ve şimdi İzmir'e ailesini yanına gidiyordu. Ben ve öğretmen günlük ve diğer konular etrafında konuşuyorduk. O büyük bir gururla Homerosun İzmirli olduğunu söyledi. Öğretmenin ismi Yorgi idi ve Venizelosun yürüttüğü politikayı doğru buluyordu. O İzmir'i, İstanbulu ve Ege denizindeki tüm adaları Yunanistana bağlayacaktı ve böylece büyük ve tarihi Helladayı kuracaktı. Öğretmen İzmirde yılda iki kez ----- yapıldığından, burada ipekçilik, yün ve pamuk trikotajını geliştirmiş olduğundan övgüyle söz etti. İzmir'in halısı, derileri, afyonu, tütününü ----- büyük isim yapmış inciri ve kışmı, kavunu ve karpuzu ile diğerleri tanınmıştır. Onun dediğine göre, eskilerden gelen bir halk değişti "Eğer İstanbul yıkılırsa, İzmir yeni bir İstanbul yaratabilir, fakat eğer İzmir yıkılırsa İstanbul yeni bir İzmir yaratamaz" der.

Ben bu anlamlı halk değişimini onayladım.

Öğretmen benimle daha çok konuşacaktı ama onu genç bir kadın çağırmasaydı. Zaten saat gecenin ikisiydi ve çok yolcular çoktan uykuya dalmıştı bile. Ben de bir köşeye çekildim ve geminin güverteye düşen tentelerden birinin içinde büküldüm.

Sabahın alaca karanlığıyla birlikte uyandıgımda zaten gemide olağan canlılık başlamıştı. Yolcular birbirlerine yarım saat içerisinde İzmir'e ulaşılacağı olasılığını duyuruyorlardı. Yolculardan bazıları kendi güzel çantalarını ve malzemelerini kamaralardan çıkarmaya başladı, güvertede geceleyenler de hazırlanmaya başladılar. Bu yüzlerce yolcu arasında sadece benim hiçbir yükümün olmadığını söylemeliyim.

Çok yakında gemi İzmir'in tanınmış limanına girdi. Tüm yolcular tek sıra halinde birbiri arkasından karaya çıktı. Ben de aynı şekilde gemiden çıktım. Bana yoklayan

gözlerle birkaç kez bakan Helen (Rum) askeri yetkili yanında duran polisle birşeyler konuştu ve bana doğru bir nevi saygıyla gülümseyerek ve serbest yolu göstererek priste (buyurun) dedi.

Sonraları, aylar geçtikten sonra bu yetkili kişinin bana o saygılı davranışının sebebi anlaşıldı. O benim Kafkasya'dan kaçan, bolşevikler tarafından ezilen bir insan olduğumu ve İzmir'e ilticacı olarak geldiğimi sanmıştı.

Pazar günüydü. Yad ellere düşen Ermenilerin alışkanlığıdır; ne zaman onlar bir akraba, bir soydaş ya da bir adresleri yoksa tanımadıkları şehre ulaştıktan sonra, ilk gidilecek yer olarak Ermeni kilisesi avlusuna giderler ve burada bir tanıdığa ya da bir soydaşa rastlarlar. Ben de kendimi yad ellere düşmüş biri saydığımdan, gemiden indikten sonra gelip geçenden sordum ve Surp Stepanos kilisesinin yerini öğrendim. Kiliseye ulaşıncaya kadar zigzaglarla dolu sokakları geçtim. Kilisede ayin düzenleniyordu. Avluda ise kadınlı-erkekli insanlar gruplar halinde duruyor bazıları da voltalıyordu. Ben bir ağaca yaklaştım ve onun gölgesinde bulunan dörtköşe taşa oturup bir tanıdığa rastlarım umuduyla gelip geçeni arayan bakışlarla süzdüm. Birkaç dakika geçmemişti ki, ben oturduğum yerden ayağa fırladım ve bana doğru gelmekte olan iyi giyimli, yaklaşık 30 yaşlarında ince yapılı ve al yanaklı bir gence hızlı bir şekilde yaklaştım. O Trabzon'un Zeytinlik mahallesi girişi yakınlarında yaşayan tütün satıcısı İstepan'ın büyük oğlu Minas'tı. Beni hemen tanıdı. O yeni geldiğimi ve gidecek yerimin olmadığını öğrendikten sonra beni kendisinin de yaşadığı halasının evine götürdü.

Minas'ın halası son derece asil ve iyikalpli bir kadındı. Evde kalmış biri 30 diğeri 33 yaşında iki yetişkin kızı ile 12 yaşında bir erkek çocuğu vardı.

Kızkardeşimin kızının Trabzon'daki 1915 yılıdaki Ermenilere yapılan kıyımdan kurtulmuş olduğunu ve şimdi İzmir'deki yetimhanede bulunduğunu Minas'tan öğrendim ve buna çok sevindim. Yetimhaneye gittik. Ben ve kızkardeşimin kızı Goharik özlem içinde birbirimize sarıldık....

Minas'ın halasının evinde iki gün kaldıktan sonra şehre geçerek burada Hayots adlı semtte küçük bir oda kiraladım. Bu semtin Hayots diye anılması kendi anlamına çok uygun düşüyordu. Çünkü tüm semtte açık ara bir çoğunlukla Ermeniler oturuyordu. Bundan başka Surp Stepanos kilisesi, Mesropyan erkekler lisesi, Ermeni Patrikliği, ayrıca edebiyatçı ve tanınmış toplum adamı Mateos Mamuryan'ın kurduğu "Doğu Medyası" adlı gazetenin redaktörlüğü bu semtte

bulunuyordu. Daha sonraları gazetenin redaktörlüğünü Mateos Mamuryan'ın oğlu Hrant Mamuryan üstlenecekti.

Taşnaklar, Rusların Batı Ermenistan'dan geri çekildikten sonra "Ermeni silahlı birliklerin Van, Erzurum, Muş, Alaşkert'in tüm bölgelerini ele geçirdikten sonra denize varmak için Trabzon'a yöneldiği" şeklinde İzmir'deki Ermeni halkı içerisinde haberler yaymaya başlamışlardı. Bu ve buna benzer tamamen temelden yoksun haberler yayarak Taşnaklar, halk arasında sempati kazanmak istiyorlardı. Tüm bunları duyduktan sonra "Doğu Medyası" redaktörlüğüne girdim ve redaktör Hrant Mamuryan'la tanıştıktan sonra gazetede "Vazgeçin" diye, Vartkes imzalı bir makale yazdım. Bu benim İzmir'deki ilk Taşnak karşıtı basılan makalemdi ki tüm Taşnak karşıtı elementler tarafından memnuniyetle karşılandı. Bunlardan pekçokları redaktör Mamuryan'a gelerek, "doğu Ermeniceyle makale yazan Vartkes'te kim? Diye sormuşlar. Mamuryan'da onları, "Vallahi ben de tanımıyorum, fakat Kafkasya'dan buraya gelen bir gence benziyor" diye yanıtlamış.

1919 yılı Büyük Ekim Sosyalist Devriminin ikinci yıldönümü nedeniyle İzmir'de ben "düşünceler ve resimler" başlıklı bir kitapçığı yazıp yayınladım. Burada şöyle yazmıştım "Geçmişin tüm uluslar arasındaki kin ve kavgaları unutmamızdır. Ulusal ve ırklar arasında nefret tohumları eken tüm yazın ve şarkıları topyekün yırtıp atmak gerekir.

"Evet tüm bunları yakmak gerekir, çünkü bunlar insanlığın özgür edebiyatı önünde kale gibi bir engel oluşturuyor, insanlığın her bir güzel düşünce ve ideolojisini, sağlam demir zincirler içinde boğuyor ve öldürüyor, onlar sanatın gerçekliğini bozguna uğrattıyor ve tahrif ediyorlar..."

"Bundan böyle zararlı yasa ve düzenlemeleri yoketmek gerekir, bugüne kadar tapınma aracına dönüşmüş ilahları insanlığın içinden atmak gerekir. Bunlar yüzyıllardan beri köleliğin temellerini sağlamlaştırmıştır. Dini yanlış yorumlayanların, çürümüş ve lüks hayatı savunan kahinleri kafirlik sütununa mihlamak gerekir..."

"Işığa doğru, barışı inşa eden, ey insanlığın yeni genç nesli, insan soyunun gelecekteki yeni yaşam tarzının temel taşı siz hazırlayacaksınız...İşte o zaman insanın gerçek resmi görülecek, sadece o zaman gerçek sanat kendi rengarenk renkleriyle resmedilecek... Bugün insanlar kendi boğazlarına sarılmış birbirlerinin

şeytanlarıdır, fakat yarın meleklerle dönüşürler, bugün ezeli düşmanlardır, yarın ise kalıcı barışık kardeşler olacak, bugün yaşamıyorlar...Yarın gerçek hayatı yaşarlar ki, kendilerini barışık ve suç olmadan çalışmanın görkemliliğın dönüm noktasını ve özgür rahatlatıcı mucizevi çalışma hepimiz için sıradan çok güzel bir fenomene dönüşür.

İzmir’de 1918 yılının tekrar Temmuz ayında, tekrardan “Motsak”ı yayınlamaya başladım. Bu sefer resimli ve renkli. S. Melik-Osepov’dan aldığım paranın sonu görünmesi üzerine “Motsak”ın ikinci sayısı için gereken para yetmedi. Yeni tanıştığım Takvor Yağhanecıyan bana üç lirayla yardımına koştı. Kendisi bundan başka “Motsak”ı dağıtmak için hiçbir çabadan kaçınmıyordu.

Mesropyan Lisesi müfettişi Antranik Karabetyan’a bana okulda tarih dersleri ayarlaması için Ağustos ayı başlarında bir dilekçe verdim. Birkaç gün sonra dilekçeme olumlu cevap aldım ve bana bazı sınıflara tarih dersi vermem layık görüldü.

14 Kasım 1920 tarihinde Yunanistan’da gerçekleşen parlamento seçimlerinde Venizelos yenilgiye uğradı. Ve işte gerici totaliter çevreler Venizelos’un bu yenilgisinden yararlanarak aynı yılın Aralık 5’ta, Konstantin’i Yunanistan tahtına tekrardan getiren bir plebist gerçekleştirdi.

Kral savaş cephesini ziyaret ettikten sonra, birkaç gün sonra Atina’ya hareket etti. Fakat o daha İzmir’den adımını yeni atmıştı ki, Rumların ele geçirdiği tüm şehirlerde kralcılar ile Venizeloscular arasında şiddetli bir mücadele başladı. Temelde birbirlerinden pek de ayrı olmayan bu iki akıma bağlı olanlar ve sempatizanları sabah ve akşam birkaç hafta içinde birbirlerini dövüyor, yaralıyor ve hatta öldürüyorlardı. Onların şimdi belirteceğim mücadele metodlarından biri çok ilginçti. Örnek: Venizeloscu grup gidip bir lokanta –bira evine giriyor- ve duvarda asılı olan kralın büyük boy resmini alaşağı edip ayakları altında ezerek parçalıyorlardı. Ondan sonra lokanta sahibine hemen Venizelos’un büyük boy resmini duvara asmasını emrediyorlardı. Lokanta sahibi homurdanmadan bu isteği yerine getiriyordu. Bundan bir müddet sonra, başka bir grup giriyor ve lokanta sahibinden Venizelos’un resmini indirmesini ve elleriyle parça parça ettikten sonra duvarın ortasına kralın resmini asmasını emrediyorlardı. Ve böylece, hergün pekçok sarhoş ve öfkeli gruplar İzmir’in yerleşim birimlerini dolaşıyor ve aynı olayı tekrarlıyorlardı.

.....

1919 yılında başlayan Yunan-Türk savaşı, Yunanlılar arasında büyük bir coşku yarattı. Onlar İstanbul'un bu kez Yunanistan toprakları içerisinde yer alacağına kesinlikle inanıyorlardı. Bu bağlamda olsun kralcılar ve olsun Venizeloscular halkın geniş kesimlerinde ve ordu birliklerinde şu geleneği yaymışlardı:

“1453 yılında Osmanlılar 11. Konstantin Paleolog'dan İstanbul'u ele geçirdiklerinde o Konstantin'in ayağında 6 parmak bulunuyordu. Şimdiki kral 1. Konstantin'in de kendi sağ ayağında 6 parmak bulunuyor. Öyleyse benzer rastlantının bu gerçek belgeleri 1. Konstantin'in İstanbul'u Türklerden geri alacağını göstermektedir.”

ŞİRVANZADE İZMİR'DE

1920 yılının Ağustos ayında Şirvanzade kızıyla birlikte İzmir'e geldi. Burada yerli hayranları aracılığıyla kendi piyeslerinden (“Onur için”, “Namus” ve diğerleri) birkaç gösterim sundu. Şirvanzade bu gösterimleri başarıyla sonuçlandırdı. Yazarın İzmir'e gelmesi öncesinde şehrin zenginleri ve toplum adamları, onun onuruna lüks bir kahvaltı-çay resepsiyonu düzenlediler.

Bir sıcak gün, Şirvan'la birlikte Karap'a giderken, bir Rum mahallesinin o kadar da düzgün olmayan sokağından geçiyorduk. Şirvanzade birden durdu ve bir doğrultuya doğru bakmaya başladı, aynı zamanda alnındaki terleri siliyordu.

-Usta çok yoruldu galiba? Diye sordum ona.

-Yorgunluk hissetmiyorum...Ya sen, yorulmadın mı? Diye sordu bana bakmadan.

-Hayır ben daha gencim, sen ise kırılmışsın diye cevap verdim.

-Belki ben kırıldım ama duygularım daha genç kaldı dedi o bastonuna ağırlığını vererek.

-Öyle olsun, fakat hareketlenelim diye öneride bulundum ben.

-Ey çocuk! Niye acele ediyorsun? Kapının önünde duran Rum güzelini görmüyor musun? Diye cevapladı Şirvanzade.

Benim yeni aklım başıma geldi ki, Şirvanzade boşa bakmıyordu, onun gözü bir güzeli kesmişti. Ve Şirvanzade o kadar uzun durdu ve Rum güzeline o kadar çok baktı ki, sonuncusu içeri kaçıp kapıyı da sıkıca kapadı.

HOVHANNES APELYAN İZMİR'DE

Şirvanzade'nin gitmesinden sonra, tiyatro sanatçısı H. Apelyan Eylül ayında İzmir'e geldi. O burada Mesropyan okulu ile öğretmenler odasını ziyaret ederek 12 öğretmenin önünde kendi geliş amacı ve Kafkasya ile Ermenistan hakkında şunları söyledi.

“Siz bilmelisiniz ki Ermeni halkının fiziki varlığını ve başka diğer bölgelerde kalan Ermenileri yokolmaktan sadece bolşevikler kurtarır. Evet, Rus devrimi halklar için görülmemiş iyilikler getirecek. Tüm bunları büyük Lenin yapıyor. Bu büyük bilimadamı-devrimci adam, partisinin tüm gücünü faaliyete geçirdi. Ben Rus Ermenisiyim ve derin inancım odur ki buna siz de inanın Ermeni halkının kurtuluşu sadece büyük Rus halkına bağlıdır. Bahtımızı onunla birleştirmeliyiz.”

Tüm öğretmenler Apelyan'ın gerçek Leninci çizgideki konuşmasını büyük bir ilgiyle dinledi. Taşnak öğretmenler artistin ifade ettiği doğru düşüncelerden elbette rahatsız oldular.

Ben ve Apelyan İzmir'de çok sık birarada oluyorduk. O, Tiflis'teki kendi tanıdıklarından biri olan benle İzmir'de karşılaşmasına çok sevinmişti. O zamanlar Apelyan'ın hazırladığı temsillerin başarılı organizesinde ben de her ölçüde yardımda bulunduğumu açıkça ifade edebilirim.

Bir gün, ben, Apelyan ve birkaç İzmirli gençler Karap'ta dolaşıyorduk. Artist, bir Rus gemisinin limanda demirlemiş olduğunu farketti. O, sevinç içersinde gemiye gitmemizi önerdi. Apelyan, kaptan ve tayfalarla Rusça konuşmak için gemiye binmek istiyordu. Apelyan gemide hepimizi yemek salonuna davet etti, burada oturduk ve garsonlara yemeklerimizi sipariş ettik. Artist, geminin ikinci kaptanını çağırttı ve onu yanına oturtarak Rusça konuşmaya ve gülümsemeye başladı. O ayrıca Rus bayan garsonlarla da şaka yapmadan duramadı. Orada yaklaşık bir saat durduk. Masadaki iki İzmirli hemen ceplerinden para çıkararak garsona hesabı ödemek istediler. Fakat garson kabul etmedi, çünkü Apelyan onlara Rusça bizden gizli hiçkimseden para almamasını tembih etmişti. Ve artist o gün Rusça konuşma sevdasına büyük bir ücret ödedi. Apelyan gemiden çıktıktan sonra, hepimize dönerek “Yahu siz Rus halkının ruh ve kalbini tanıyorsunuz...O tanınmış evlatlarıyla büyük bir halktır” dedi.

Türk-Yunan savaşı en sıcak dönemine girmişti. Yunanistan'dan cepheye sürekli olarak askeri birlikler ve askeri malzemeler taşınyordu.

İzmir ve çevresi halkların ekonomik durumu giderek daha da kötüleşiyordu. Hayat günden güne pahalılanıyordu. Yunanistan ana yurdunda çok fakir olan halkta, genele yayılmış olan zorluklar hakimdi. Ülkenin tüm bölümlerinde hüznendiren işçi ve köylü söyleşileri, mitingler ve grevler yer alıyordu. Bunlar savaş karşıtı devasa gösterilere dönüşüyordu.

1921 yılı Haziran ayının bir akşamında ben, eşim ve kızkardeşimin kızı, Batum'a oradan da Ermenistan'a gitmek için gemiye bindik. Gemimiz şehrin güzel manzarasını karanlıklar içersinde bırakarak İzmir limanından çıktı. Gemi biraz sonra Ege denizine açıldı. Geminin Dardanel (Çanakkale) boğazını yardığında sabah güneşi yeterince yükselmişti. Ben tekrardan kuru ve çıplak tepelere bakarak anılara daldım.

İstanbul'a ulaştığımızda, ben tekrardan ama bu sefer birkaç Türk altın lirasını kağıt paraya çevirmek için Karekin Meğavoryan'ın ihtiyacını hissettim. Ben onu tekrardan iki yıl önce gördüğüm aynı yerde buldum. Karekin mutlu bir gülümsemeyele kendinde var olan doğal canlılığıyla beni karşıladı ve

-Sonunda sizin Lenin zafer kazandı dedi.

-O sadece bizim Leninimiz değil, o tüm ezilen halkların ve kullanılanların Lenin'idir.

-Devrim dalgasından kaçan Rusya'nın zenginleri ve onların aile üyeleri Pera'da cirit atıyor dedi Meğavoryan.

Çok çabuk Ermenistan'a ulaşma arzuma karşın, İstanbul'daki İngiliz yönetimi vize verme bahanesiyle bizi onbeş gün alıkoydu. Galata'da bulunan İngiliz askeri yetkililer, değişik günlerde birkaç kez tercüman aracılığıyla Kafkasya'ya gitmemin amacı ve sebepleri hakkında beni sorguladılar. Bundan sonra benim birkaç pozda fotoğrafımı çektiler.

Tüm bunlardan sonra nihayet Kafkasya'ya gitmemiz için bize vize verdiler.

1921 yılının Haziran'ında gemimiz Galata rıhtımından çıkarak güzel kıyılarıyla İstanbul boğazına girdi. Bu yeşillerle bezenmiş güzelim kıyılarda pekçok dinlenme evi ve sanatoryumlar inşa edilebilir. Boğazın o kadar doğal güzelliği var ki seyredenleri büyülüyor ve sınırsız cezbediyor.

Akşam bastırmadan gemi İstanbul boğazından çıkararak Karadeniz'in sakin göğsünü delmeye başladı. İstanbul'dan çıktıktan iki gün sonra gemimiz Trabzon önünde demir attı. Ben tekrar ve tekrar çocukluk ve gençlik yıllarımın gördüğü mutlu ve hüzünlü anıları hatırladım.

Karanlığın çökmesiyle birlikte gemi bir zamanların Pontus'un başkenti Trabzon limanından rotasını Batum'a çevirerek hareket etti.

Ertesi sabah erkenden Batum'a ulaştık.

Bizler dost Sovyet vatanının kutsal toprağına ayaklarımızı bastık.

-----SON-----

.....